

Mr ph. Eliezer KATAN

*PUKOVNIK**

Prof, drsci. ph. Dragan STUPAR

*PUKOVNIK***

SANITETSKO SNABDEVANJE U NOR-u

1941-1945.

OPSTI USLOVI I MOGUĆNOSTI SANITETSKOG SNABDEVANJA

Uloga sanitetskog snabdevanja u narodnooslobodilačkog rata bila je da obezbedi jedinicama NOVJ sanitetska materijalna sredstva (SnMS) neophodna za izvršavanje zadataka sanitetske službe.

Glavna obeležja sanitetskog snabdevanja u NOR-u proizlazila su iz osojenosti oružane borbe, oružanih snaga i organizacije sanitetske službe. Ona su nastajala i razvijala su u procesu rata i revolucije naroda Jugoslavije u okolnostima i posebnim uslovima specifičnosti jugoslovenskog ratišta. Uz to, postojali su i posebni činioci koji su neposredno uticali na organizaciju sanitetskog snabdevanja i na razvoj apotekarske službe.

Krupan i teško rešiv problem bio je u tome što je NOR počeo iako nisu postojale, niti su još bile pripremljene najvažnije rezerve (zalihe) SnMS. Skoro sva postojeća sanitetska sredstva i oprema Jugoslovenske vojske pala su u ruke okupatora.

Na sanitetsko snabdevanje dosta je uticala opšta tehnička zaostalost zemlje, nerazvijena hemijska i farmaceutska industrija, slaba sirovinska baza, problemi kadrova, pomanjkanje zaliha materijala i lekova. To je bio razlog velikih teškoća u opremanju i snabdevanju sanitetske službe potrebnim SnMS.

U toku rata nije uvek postojala stalna i sigurna pozadina, što je otežavalo organizovanje proizvodnje i izrade SnMS, stvaranje većih rezervi i redovitost snabdevanja jedinica i ustanova.

Neprijatelj je, pored ostalog, usmeravao svoju aktivnost ne samo da uništi živu silu nego i da razori i uništi materijalnu bazu za vođenje rata. Nije štедeo ni ranjenike i bolesnike, niti, pak, sredstva za njihovo lečenje. U gradovima je zaveo oštре mere kontrole prodaje i upotrebe lekova, zavojnog

Mr ph Eliezer Katan, rođen 1920, radnik, bravari. U NOR-u od 1941. borac, apotekarski pomoćnik i šef Sanitetetskog slagališta Vojne oblasti 3. korpusa, potporučnik. Posle rata završio farmaceutski fakultet. U JNA načelnik Odeljenja za istoriju vojnog saniteta IVMNID, pukovnik. Redovni član Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije.

Prof. dr sci. pharm. Dragan Stupar, pukovnik.
Stupio u JNA jula 1958.

Nastavnik VMA i Farmaceutskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, načelnik Odeljenja za razvoj sanitetske opreme VMA, generalni sekretar Saveza naučnih društava za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije.

i ostalog materijala iz apoteka i drogerija, da bi onemogućio snabdevanje jedinice NOV i POJ. Teškoće da se nabave SnMS stvarale su često nestaću tih sredstava, tako da je dolazilo do neredovnosti i neravnomernosti snabdevanja. Taj problem se naročito izražavao kada je ranjenika bilo najviše a potreba mnogo. Takve kritične situacije nastupale su skoro uvek u toku neprijateljjevih ofanziva. One su remetile sistem snabdevanja i nabavke, napuštala se slobodna teritorija i dovodila se u pitanje postojeće rezerve.

Sve do sredine 1943. nije bilo nikakve pomoći sa strane, pa ni u SnMS. Pomoć od saveznika u SnMS koja je počela stizati dosta kasno, ublažavala je oskudicu.

Skromna ili bolje rečeno nikakva transportna sredstva, nisu dozvoljavala brži dotur SnMS i stvaranje većih pokretnih rezervi. Težnja za što većom pokretljivosti partizanskih jedinica, što je normalna pojавa u partizanskom ratu, svodila se na minimum sanitetske rezerve, a to je, ipak, otežavalo urednije i bolje snabdevanje jedinice SnMS.

Nije se raspolagalo ni većim brojem stručnog kadra, osobito onog koji je vladao vojnosanitetskim znanjem, što je neminovno uticalo na efikasnost organizacije sanitetskog snabdevanja. Nedostajalo je iskustvo za rad u ratnim uslovima, posebno pod teškim okolnostima partizanskog ratovanja koje se vodilo u Jugoslaviji.

Neki činioци povljno su delovali i olakšavali rešavanje mnogih problema snabdevanja SnMS. Na prvom mestu bila je stalna i svesrdna podrška naroda. Dragocena je bila njegova pomoć u prikupljanju i nabavki materijalnih sredstava, pa i sanitetskih, posebno u nabavci i prebacivanju s okupirane na oslobođenu teritoriju.

Od prvih dana borbe vojno i političko rukovodstvo NOR-a vodilo je veliku brigu za lečenje ranjenih i bolesnih boraca NOV i POJ. Komande i štabovi, počev od Vrhovnog štaba naniže, kao i lično J.B. Tito, često su se neposredno angažovali u nabavci SnMS bilo u zemlji ili u saveznika u inostранstvu.

Velikog zalaganje bilo je i u svih onih koji su radili na sanitetskom snabdevanju i u sanitetskom osoblju. Ispoljavala se brzina snalaženja i prilagođavanja situaciji, smisao za improvizaciju, kao i velika upornost da se SnMS očuvaju i dostave jedinicama i sanitetskim ustanovama. Zahvaljujući takvom zalaganju, pored ostalog, rešavali su se i najteži problemi u snabdevanju, a njih je bilo mnogo. Sve to, pored ostalog, imao je neposredan uticaj na tok i razvoj organizacije sanitetskog snabdevanja u NOR-u.

RAZVOJ ORGANIZACIJE SANITETSKOG SNABDEVANJA I APOTEKARSKE SLUŽBE U NOVJ

1. SANITETSKO SNABDEVANJE DO DONOŠENJA STATUTA SANITETSKE SLUŽBE NOV I POJ

Mere KPJ i početni oblici organizacije

Prilikom kapitulacije kraljevske jugoslovenske vojske u aprilskom ratu 1941., njena sanitetska oprema i materijalna sredstva postala su, uglavnom, plen okupatorskih snaga. Deo toga je uništen ili na razne načine nestao. Veoma male količine skrivene su i sačuvane od komunista i drugih rodoljuba, što je bilo u skladu sa stavovima KPJ u pripremanju ustanka.

Najveće rezerve SnMS Jugoslovenske vojske nalazile su se do početka rata u Vojnosanitetском заводу у Земуну. Prema podacima dr Vladimira Stanojevića, тадаšnjег управника Завода, сва средства која су била предвидена за евакуацију наотоварена су на жељезничкој станици Ћукарица у вагоне ради превоза у Сарајеву. Стигле су до Ћаћка, али је због наглог надирања непријатеља и метеџа прекинут даљи превоз. Три камиона наотоварена SnMS наставила су пут и стигла у Сарајево. Међутим, сва та средства, и она у Ћаћку и она у Сарајеву, убрзо су запленјена од окупатора.¹

ČK KPJ je u aprilu i maju 1941. dao direktivu partijskim organizacijama da se, pored остalog, скапља и скланja sanitetski materijal.² Тако су комунисти у Цетињу и околини³ организовали и извршили већу акцију и скапили znatne količine sanitetskog materijala. Таквих акција било је и у другим градовима.⁴

¹ Zbornik neobjavljenih radova, Sekcije za historiju medicine, Srpsko lekarsko društvo, 1960, str. 154-164.

² О скапљању и коришћењу SnMS Jugoslovenske vojske nema mnogo dokumenata. Нешто више података може се наћи у забелешкама pojedinaca.

³ Sedamnaestog aprila 1941. очекивало се долазак talijanskih трупа у Цетиње. Партијски и скривени актив организовао је изvlaчење материјала из војних магазина. Склонено је изван града и sanitetskog материјала. Уstanak naroda Jugoslavije 1941., vojnoizdavački завод, Београд, 1963. knj. 3, str. 51.

⁴ »На изvlaчењу sanitetskog материјала у Цетињу радили су по налову Mjesnog комитета KPJ Stanko Martinović i Ivo Popović. Sanitetski материјал скланjan je u pećinu u rejonu Spadijerskog vrha 2 km sjeverno od Цетиња u Bajjiće i Gornjem Ceklinu« - Jovanović B. Crna Gora u NOR i socijalističkoj revoluciji, Vojno delo, 1960. str. 31-39.

⁴ »Babić Vuka i njen muž Dušan, радник у водоводу у Сарајеву, предали су нам материја неколико sanduka nirurških instrumenata i veću količinu zavojnog материјала, које је код њих оставио један хирург из Вojне болнице у vrijeme njemačke okupacije Sarajeva. . . « - Ratna сјечња из NOB 1941-1942, Vojnoizdavački завод, Beograd, 1981, knj. 3, str. 750.

U zgradama opštih bolnica u Nišu, Čačku i Kragujevcu od ostavljenog i sklojenog materijala Jugoslovenske vojske stvorena su skladišta. Iz njih su, kasnije, zdravstveni radnici-saradnici narodnooslobodilačkog pokreta (NOP) slali ta sredstva partizanskim odredima. Iz jednog vojnog magacina u Gornjem Milanovcu izneto je u junu 1941. mnogo SnMS, između ostalog, i oko 500 prvih zavoja.⁵ U okolini Leskovca seljaci su pronašli i sklonili manje količine sanitetskih sredstava koje su kasnije doneli u partizanske bolnice.⁶

Neki partizanski odredi u Srbiji 1941. imali su dosta prvih zavoja Jugoslovenske vojske koje su našli pri zauzimanju pojedinih mesta.⁷

Prikupljanja i sklanjanja sanitetskog materijala bilo je i u Sloveniji. Leutar 16. artiljerijskog puka Jugoslovenske vojske u Ljubljani, sklonio je, u kući gde ga je zatekla kapitulacija, instrumente i sanitetski materijal koji je kasnije prebačen na slobodnu teritoriju.⁸ Takođe, i pojedinci su sklanjali instrumente i sanitetski materijal.⁹ Pri odlasku u partizane to su nosili sa sobom.¹⁰

Na savetovanju rukovodećeg aktiva KPJ, održanom u Zagrebu početkom maja 1941, doneta je i odluka da se pri svim partijskim rukovodstvima odmah obrazuju vojni komiteti, koji su, pored ostalog, imali zadatku, »da prikupljaju oružje, municiju, sanitetski materijal itd«.¹¹

Aktivnost po toj direktivi bila je u svim krajevima zemlje. Sakupljena SnMS bila su jedan od izvora za snabdevanje prvih partizanskih odreda.

Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije izdaje početkom ustanka direktivu o sakupljanju SnMS. O tome se u »Biltenu« GS NOPOJ od 10. avgusta 1941. kaže: »Štabovi i komandiri moraju se pobrinuti za potreban sanitetski materijal i osoblje radi nege ranjenih i bolesnih«.¹² Time je snabdevanje sanitetskim materijalnim sredstvima postavljeno kao zadatak štabovima i komandama a na tom zadatku radilo je i sanitetsko osoblje. Tokom NOR-a taj zadatak stalno je istican i od partijskih organizacija na oslobođenoj i na neoslobodenoj teritoriji, a odnosi se na sve jedinice, ustanove i rukovodstva NOR-a.

Kao što su prvi partizanski odredi počeli borbu skoro goloruki, tako su i prvi sanitetski radnici počeli svoj rad sa veoma oskudnom sanitetskom opremom i sa dosta malim količinama SnMS.

U početku rata nisu bili posebno oformljeni organi i ustanove za sanitetsko snabdevanje. Na tome su radili svi oni koji su to mogli uspešno da izvršavaju.

U sastavu partizanskih odreda u početku nije bilo farmaceuta koji su radili na sanitetskom snabdevanju.¹³ Jedan broj njih, članova KPJ i drugih

⁵ Cvetković V. - Lečenje ranjenika u Srbiji 1941-1945, NIRO »4. jul« Beograd, 1978, str. 22.

⁶ Arhiv sanitetske službe instituta za vojnomedicinske naučne informacije i dokumentacije, Beograd, inv. br. 263 H.

⁷ Prilikom oslobođenja Krupnja 5. septembra 1941. godine imali smo dovoljno, uglavnom prvih zavoja bivše jugoslovenske vojske, koje smo nešto zatekli na tavanu zgrade bivšeg Sreskog načelstva - Hronike o radu sanitetske službe u NOR, VMA, Beograd, 1967, sveska IV, str. 55.

⁸ Porges D. - Sanitetsko snabdevanje u toku NOR. Pukovnička tema u rukopisu, str. 45.

⁹ U svedočenjima učesnika NOB, 1941-1942. (ubuduće: svedočenje učesnika) Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975, knjiga 21, str. 510.

¹⁰ Hronike sanitetske službe, sv. 1, str. 161.

¹¹ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut za proučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963, (latinica), str. 301 i 303.

¹² Zbornik dokumenta sanitetske službe u NOR, i nadalje Zbornik SS, uprava JNA, Beograd, 1952, knjiga 1, str. 9.

¹³ Apotekar iz Delnice mr ph. Mirko Drenovački, član KPJ od 1938, bio je član Vojne komisije u Delnicama i radio je na organizovanju snabdevanju SnMS partizanske jedinice u Gorskom kotaru. Kasnije je bio politički komesar bolnice u Otočcu. Poginio 15. septembra 1943. u blizini Sušaka. Ustanak naroda Jug., knjiga 4, str. 558.

pripadnika NOP-a, prvenstveno su organizovali nabavku SnMS i njihovo slanje partizanskim jedinicama i bolnicama.¹⁴ Drugi farmaceuti i studenti farmacije,¹⁵ aktivisti NOP-a obavljali su od samog početka neke¹⁶ odgovorne političke i vojne funkcije u ratu.¹⁷

Okupirana mesta izvor SnMS

Jedan od značajnih izvora za sanitetsko snabdevanje bila je *nabavka SnMS sa neoslobodene teritorije*, kao poseban i specifičan vid korišćenja mесnih sredstava. Nabavka na taj način ovih sredstava vršena je za sve vreme rata, od organizovanih priprema za oružanu borbu do poslednjih dana, i to u svim krajevima zemlje.

Sakupljanje SnMS vršili su članovi KP i SKOJ-a, aktivisti iz AFŽ, USAOJ-a, pioniri i zdravstveni radnici. Nabavka, po mogućnosti, bila je usmerena, planska i organizovana pod direktnim ili indirektnim rukovodstvom KPJ. Načelno se obavljala preko posebnih odbora ili kružaka formiranih skoro u svim gradovima i nekim većim mestima. Najviše se na nabavci radilo pojedinačno.

Najveći deo SnMS poticao je iz apoteka, drogerija, civilnih i vojnih zdravstvenih ustanova — ambulant i bolnica, a takođe i iz privatnih ordinacija. Često su nabavljači bili zdravstveni radnici svih profila, jer su oni, po prirodi posla, mogli najlakše naći i odabrati najpotrebnija sredstva.

Sanitetski materijal i lekovi kupovani su, i to je bio poseban oblik nabavke. Kupovina se vršila po uputima u apotekama i drogerijama, bilo novcem pojedinaca, a najviše novcem organizacija NOP i narodnooslobodilačkih odbora (NOO), odnosno partizanskih štabova, komandi i ustanova. Kupovina u apotekama najčešće je vršena uz pojedinačne recepte, u odgovarajućim količinama.

Nabavka SnMS u simpatizera NOP-a vršila se sigurnije i u većim količinama. Pojedini vlasnici apoteka imali su lične veze sa rukovodstvom NOP-a te su skupljali SnMS. U svim prilikama moralno se strogo voditi računa o merama konspiracije. Stoga su, konspirativnost, disciplinovanost i do kraja pažljivi rad na tome, bili osnovni preduslovi za uspešno izvršene zadatke. Problem nije bio samo kako nabaviti i sačuvati¹⁹ SnMS nego i kako obezbediti da stignu do odredišta.²⁰ U konkretnim situacijama pri prikupljanju,

¹⁴ Za vreme petodnevnih borbi za oslobođenje Krupnja, mr ph. Moša Mandilović, koji je radio u apoteci Ciglera, slao je SnMS do partizanskih previjališta. Posle oslobođenja grada, 5. septembra 1941. izabran je za predsednika Narodnooslobodilačkog odbora Krupanj. - Streljan na Banjici 1942. Hronike, sveska IV, 51-53.

¹⁵ U pokušaju trovanja jedne ustaške jedinice, decembra 1941. u Osijeku je uhapšen i Pavao Porbaš koji je nabavio otrov. On i njegov otac bili su apotekari. Bio je član OK KPH Osijek. Otjeran u Jasenovački logor i тамо streljan 1942. godine. Svedočinje učesnika, knj. 25, str. 617.

¹⁶ U Čačku novembra 1941. za političkog komesarja partizanske bolnice određen je bio mr ph. Šiniša Katanić. U isto vreme vršio je i organizaciju snabdevanja SnMS Cvetković V. n.d. str. 82.

¹⁷ Pre odlaska u partizane, mr ph. Hrvoje Tartalja vršio je funkciju tajnika u ilegalnom Narodnooslobodilačkog odboru u Omišu 1942. On je još od sredine 1941. stalno radio na organizaciji nabavke i slanja SnMS partizanima, prvo iz Splita a zatim i iz Omiša. - Lična izjava napisana u recenziji ovog rada.

¹⁸ Cvetković V. n.d. str. 97-102, i str. 220-222.

¹⁹ Na paketu sa SnMS koji je iz Pakraca poslao za jedinicu u Slavoniju, aprila 1942, dr Bičanić je napisao adresu ministra u Zagrebu. Na taj način Jovanka Nenadović, iz Japage, bez teškoća je sa paketom prošla ustaški pregled. Hronike, sveska I, str. 94.

²⁰ Ilegalac Alija Požegija, koji je održavao vezu između Banje Luke i Sarajeva, iskoristio je poziv komšije koji je bio ustaša, da s njim putuje za Sarajevo i poneo je jedan kofer SnMS. Kazao je da nosi namirnice za rodbinu. Uz ustašu izbegao je pregled u vozi i na stanici pri ulasku u Sarajevo. Svedočenja učesnika, str. 24, str. 663-665.

kupovini, prenosu, sakrivanju i prebacivanju SnMS, došlo je do izražaja velika smelost²¹ snalažljivost²² učesnika u tome²³ Ispoljena je raznolikost, originalnost i neiscrpno bogatstvo primenjivanih načina i oblika. Na to su prisiljavali i posebni uslovi u kojima su se ti zadaci izvršavali.²⁵ Često su se lekovi nabavljadi i iz neprijateljevih vojnih apoteka, ambulant i bolnica.²⁵

Odbori za prikupljanje pomoći za NOP negde su se zvali, kao npr. u Dalmaciji, Odbor narodne pomoći, nisu postojali samo u gradovima i većim mestima, nego ih je bilo i u manjim mestima. Oni su, pored ostalog, nabavljali i SnMS.²⁶

Okupator je vrlo brzo uvideo veliki značaj tog izvora SnMS za snabdevanje jedinica i ustanova NOV i POJ, pa je preduzimao sve mere da bi to spremio. Bile su stroge zabrane izdavanja određenih artikala i lekova, važnih za zbrinjavanje ranjenika, bez lekarskog recepta. Uvedene su najstrožije kontrole i evidencije recepta. Vrštene su premetačine i hapšenja. Za okupatora je značilo skoro isti »zločin« da li se za partizane nabavlja i prenosi oružje i municija, ili su to sanitetska materijalna sredstva. Nisu izostajale ni najoštirije mere: zlostavljanje, mučenje,²⁷ slanje u logore. Mnogima su izrečene i smrtnе kazne,²⁸ čak i licima bez utvrđenog dokaza, samo na osnovu sumnji.³⁰

Da bi se i pored svih kontrola i represalija koje je preduzimao okupator ipak vršilo snabdevanje iz apoteka i bolnica iz okupiranih mesta, pro-

²¹ Da bi se došlo do sanitetskog materijala u jesen 1941, u Mostaru je organizovana krađa kroz krov i tavanici iz apotekarskog magazina domobranske bolnici. To su vršili radnici za vreme opravke zgrade. Hronike, sveska VII, str. 94.

²² Napadom na stražara izvršen je upad u vojno skladište Glates (glavno tehničko skladište) u Slavonskoj Požegi u prvoj polovini 1942. cilj je bio da se zapleni komplet instrumenata za hirurgiju, što je i uspelo. Svedočenje učesnika, knj. 13, str. 221.

²³ U januaru 1942. sve omladinke iz Tuka - Vida Mrmoš i Nada Vujnović, poslane su u ordinaciju dr Krausa u Mrkopalu na pregled. Tamo su obukle haljine i kaput njegove pomoćnice i iznele pakete sa lekovima. To su činile i naredna dva dana. Dva omladinka sa Nadom Vujnovićem na isti način su izneli instrumente i nešto lekova. To je odneto u oslobođenju Drežnicu za bolnicu u selu Vukelić. Uskoro je i dr Kraus izvučen i prebačen u tu bolnicu. - Usantanak naroda Jugoslavije knj. 5, str. 715-716.

²⁴ U Lipljanu, krajem decembra 1942. Melahat Hodžić-Dedović je sa grupom omladinki-Stanjom Živilak i njenim sestrama izvršila malu diverzantsku akciju. Upale su kroz prozor u stan dr Nikovića, lekara, uzele za potrebe NOP-a džak sanitetskog materijala, i iste noći preko Bore Nikolića prebacile se u Šuvi Do. Svedočenje učesnika, knj. 14, str. 260.

²⁵ Dvadesetog avgusta 1941. »dmobranska« grupa saradnika NOP u Banja Luci napravila je plan iznošenja veće količine sanitetskog materijala. Medicinska sestra-simpatizer, dala je ključ. Slavko Trenk je otvorio magazin i sa drugovima prebacio veću količinu materijala u Banjalučko polje. Isto, knj. 2 str. 218.

²⁶ Odbor u Kotor-Varošu najviše je nabavljao sanitetski materijal kod apotekara Soštarica, koji je kao simpatizer nešto davao i besplatno. Preko bolničarke Bose Nedić nešto je dobijano i iz sreske bolnice. Odbor je preko raznih veza kupovao sanitetski materijal i u Banja Luci u apoteci »Radočaja«. Taj materijal slat je direktno u bolnicu na Čemernici. - Isto, knj. 6, str. 59.

U Sućurju na Hvaru, italijanski lekar dr Goldoni, poručnik, ne samo da je lečio ranjene i bolesne pripadnike NOP-a nego je redovito dostavljao i sanitetski materijal i lekove. N. Anić, Ustaški desant na Sućuraj u septembru 1943, »Otok na Hvaru NOR-u«, Split, 1987, str. 374.

²⁷ Doktorka Boška Vrebalova četnici Draže Mihailovića su zarobili, noću 7. juna 1943. kod Gareva. Kod njega su pronašli lekove, sanitetski materijal i instrumente i zverski ga ubili, Cvetković V. n.d. str. 213.

²⁸ Aleksandra Ljubić Mala-Plava bila je od 1941. radnica u tvornici »Lipa-Mil«. Do svog hapšenja radi ilegalno u Zagrebu na sakupljanju sanitetskog materijala. Osudena je na smrt i streljana 9. novembra 1942. zajedno sa Marijom Gazić zvanom Teta, koja je takođe radila na sakupljanju sanitetskog materijala i druge opreme za partizane. - Žene Hrvatske u NOB, knjiga 1, str. 162.

²⁹ Avgusta 1941. Milko Stavrer, apotekar iz Dubice, preko Milke Vejinović ilegalno je dostavljao ustanicima lekove i osali sanitetski materijal. Krajem aprila 1943. pao je zbog nedovoljne budnosti u ruke Gestapoa. Odveden je sa partizanima na Kozari još od 1941, a slao je i slavonskim partizanima i time pomagao dosta pokretu. Hronike, sveska VII, str. 67.

³⁰ U južnomoravskom kraju 1941. sanitetski materijal dolazio je i iz gradova. Nabavku je organizovala Lenka Stamenković, grafička radnica iz Beograda, koja je kasnije uhvaćena od neprijatelja i streljana. - Hronike, sveska IV, str. 30.

nalaženi su različiti načini da se te kontrole izbegnu. Jedan poseban način zabeležio je mr ph Božo Krvavica, apotekar iz Šibenika. U dogovoru sa simpatizerima NOP-a, vlasnicima veledrogerija »Varda« u Splitu i Andrović Medin u Zadru, tražio je da se za kupljenja SnMS iz veledrogerije šalje fakturna samo za oko polovinu robe. Na taj način ostajalo je u apoteci deo sredstava van kontrole prometa, što se koristilo za snabdevanje partizanskih jedinica.³¹ U angažovanju pojedinaca za kupovinu ili prenošenje SnMS, nastojalo se da to budu lica koja najmanje mogu da izazovu sumnju. Poznati su slučajevi kada su to bila zadužena čak i, duhovna lica. - Igumanija manastira sv. Stefan u aleksinačkom srežu, Anka Dimšić-Paraskeva, često je sa svojim kaludericama nabavlala i prenosila SnMS partizanima koji su smatrali manastir za svoju sigurnu bazu. U njemu su povremeno skrivani i lečeni partizani.³² Iz Splitske bolnice sveštenik Žarko Devčić je pod mantijom iznosio zavojni materijal, pored karabinjerske straže, prilikom pratnje pogreba.³³

U nabavkama SnMS učestvovali su i simpatizeri NOP-a³⁴ koji su se nalazili u kvislinškim jedinicama.³⁵ Bilo je slučajeva da su vrbovani i pojedini pripadnici okupatorskih formacija za nabavku SnMS.³⁶

U okupiranim mestima stvarala su se manja ili veća skladišta, gde su, u strogoj tajnosti, čuvana SnMS dok ne »proradi« veza za slanje na oslobođenu teritoriju."

I pored najveće opreznosti bilo je slučajeva da neprijatelj pronađe neko sklonište i izvrši represalije.³⁸ Veliki značaj pridavan je nabavci SnMS u okupiranim mestima. O tome vrhovni komandant NOVJ, Josip Broz Tito, u uvodnom članku prvog broja lista »Partizanski sanitet«, u aprilu 1942. piše: »Koliko teških i bolnih trenutaka moraju da prezive naši malobrojni drugovi i drugarice - ljekari, kada vide da često ginu najbolji sinovi našeg naroda samo zbog toga što nema ovog ili onog lijeka, što nema potrebnih instrumenata. Naša napredna inteligencija u gradovima, naši rodoljubivi građani i građanke treba da sa svoje strane učine sve da se sakupi što više sanitetskog materijala: zavoja, ljekova, instrumenata, platna itd«.³⁹

Ukazivanje vrhovnog komandanta na tu problematiku bio je novi podsticaj toj humanoj akciji pripadnika NOP-a.

Prenošenje i prebacivanje SnMS na oslobođenu teritoriju bio je najopasniji deo u celom lancu ovoga posla. Kontrola od neprijatelja bila je sveobuhvatna jer su u tome bili uključeni, policija, agenti, špijuni i vojska. Počinjala je u gradu, naseljenom mestu, a najstrožija je bila na izlazima iz mesta, na putevima i saobraćajnicama. U prenošenju SnMS najviše su bili angažovani omladina, pa žene, nekada i deca.

³¹ Arhiv sanitetske službe - Inv. br. 646 H.

³² Cvetković V. n.d. str. 222.

³³ Kvesić S.: Dalmacija u NOB, str. 176.

³⁴ Hronike, sveska VIII, str. 2.

³⁵ Svedočenje učesnika, knj. 1, str. 252.

³⁶ Isto, knjiga 23, str. 136.

³⁷ U Sarajevu jedno od skladišta SnMS u toku 1941. bilo je kod Atekse Gomilanović, koji je imao ugostiteljsku i špecaračku radniju u Kranjčevičevoj ulici. Isto, knj. 1, str. 745-750.

Za smeštaj SnMS nabavljenog u Zagrebu koristila se i kuća u Zvonimirovoj ulici gde je stanovaо rumunski konzul. Kućna pomoćnica konzula bila je aktivni saradnik NOP-a. Mesto je bilo sigurno pa je tamo bilo ponekad i većih količina. - Hronike, sveska II, str. 362. Materijal koji je prikupljan u Opštedoržavnoj bolnici u Beogradu, ako nije odmah isao na teren, prenošen je u Zavod za proizvodnju lekova na Torlaku gde su ga Sara Petrović, Mihailo Blagojević i Vladan Dutina sortirali i pakovali u manje pakete. Cvetković V. n.d. str. 102.

³⁸ U Mostaru, marta 1942, jedna veća količina pripremljenog sanitetskog materijala za odrede otkrivena je od ustaških vlasti u kući kovača Mehe Žalihića, te je na taj način propala, ali je on uspeo da pobegne. Hronike, sveska VII, str. 95-96.

³⁹ Zbornik SnSl, knj. 1, str. 32.

Pojedini borci ili grupe iz gradova prilikom odlaska u partizane, nosili su, po mogućству, određene količine SnMS. Uobičajeno je bilo da ponesu materijal za prvu pomoć. Mnogi zdravstveni radnici su pri odlasku u partizane nosili sa sobom bar najnužnije instrumente i lekove.

Slanje SnMS vršilo se preko veza, javki, određenim kanalima, tako da je pošiljka prolazila i po nekoliko etapa dok bi stigla do odredišta.

Zbog aktivnosti neprijatelja neki kanali ili veze su češće, privremeno ili za duže ili kraće vreme prekidani. Tada je dolazilo i do zastoja u slanju SnMS. Nastajale su nestasice koje su se odražavale na rad sanitetske službe.

- Kada su veze dobro organizovane, a kanali sigurni, slanje SnMS imalo je vid redovnog dotura na osnovu konkretnih trebovanja.⁴⁰

Zaplena SnMS od neprijatelja

U toku borbenih dejstava i pri zauzimanju neprijateljskih uporišta i većih garnizona, dolazilo je i do plena u sanitetskim potrebama. Za prve partizanske jedinice tako dobijena SnMS bila su veoma dragocena. Otuda je *ratni plen* postao za sanitetsko snabdevanje u NOR-u jedan od osnovnih izvora. Zahvaljujući nabavci iz gradova, a posebno ratnom plenu, partizanski odredi i bolnice na području južne Srbije nisu u toku 1941. imali oskudicu u sanitetskom materijalu i sredstvima.

Od prvih ustaničkih dana pa sve do kraja rata, ratni, plen imao je (zavisno od vrste i količine zaplenjenih SnMS) manji ili veći značaj. Nekad je bio i veoma dragocen, kao na primer, kada je 1. proleterska brigada prilikom borbi oko Ključa (oktobra 1942) zaplenila kompletну hiruršku pokretnu salu sa stolom i lampom sa akumulatorom, koja je odmah natovarena na četiri konja i poslana upravi Centralne bolnice Vrhovnog štaba (VŠ) u Bosanski Petrovac.⁴¹

Najviše sanitetske opreme zaplenjeno je u vreme kapitulacije Italije, septembra 1943, i u toku završnih operacija za oslobođenje Jugoslavije, od sredine 1944. do 15. maja 1945.

Poseban vid sanitetskog snabdevanja iz ratnog plena predstavlja organizovanje akcije i napadi na pojedine neprijateljeve garnizone ili kolone, a na Jadranu na brodove isključivo ili pretežno radi pribavljanja SnMS.⁴²

U takvim akcijama obavezno je bilo detaljno planiranje celokupnog postupka. Dragoceni su bili podaci koje su prikupljali terenski radnici, obaveštajci i simpatizeri NOP-a, kao i njihova direktna ili indirektna pomoć.

U nekim prilikama korišćen je poseban način da se od neprijateljevih jedinica i komandi dobave SnMS. To je bilo kada su jedinice NOV i POJ postavljale zahtev da se nadoknadi utrošeni sanitetski materijal u pružanju prve

⁴⁰ »Iz Osijeka sam ovih dana poručio dosta sanitetskog materijala po onom spisku kojeg sam ranije od Vas dobio. Ukolikо materijal stigne odmah ћu ga poslati izravno u Glavno sanitetsko skladište. . . « Iz izveštaja referenta saniteta Osječkog odreda šefu saniteta 2. hrvatskog (odnosno 6.) korpusa od 19. oktobra 1943. Zbornik SnSl, knj. 2, str. 339.

⁴¹ Hronika, sv. IX, str. 73.

⁴² Evo samo nekih od njih:

- akcija na bolniču u Kotor-Varošu, u ponoć Nove godine 1942. Svedočenje učesnika, knj. 5, str. 189.;
- napad na garnizon Krašić, Žumberak, i uzimanje SnMS iz mesne apoteke 14/15. decembar 1942. Isto, knj. 15, str. 161 i knj. 20, str. 184.;
- krajem oktobra 1943. izvršena je akcija u Popovači, kada je iz bolnice uzet zavojni materijal (22 bale gaze i 4 bale vate). Zbornik SS, knj. 5, str. 402.;
- napad na Gradsku bolnicu u Leskovcu 13. januara 1944. da bi se iz bolničke apoteke iznele veće količine lekova i zavojnog materijala. Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 949 H.

pomoći i zbrinjavanju ranjenih zarobljenika. Obično je to bio i jedan od uslova za njihovo puštanje ili zamenu. Takvih poteza bilo je širom Jugoslavije za sve vreme rata.⁴³

Uloga oslobođene teritorije

Oslobađanjem manjih a zatim i većih mesta kao izvor sanitetskih materialnih sredstava bilo je i korišćenje sredstava sa oslobođene teritorije, kao uobičajeni vid snabdevanja iz mesnih izvora. Sa teritorije na kojoj su se nalazile jedinice ili sanitetske ustanove koristila su se sva sredstva koja su bila potrebna sanitetskoj službi, odnosno koja su se mogla korisno upotrebiti za izradu SnMS. To su bili lekovi, zavojni materijal i sanitetska oprema. Zatim, hemikalije, lekovito bilje, sirovine za izradu lekova i razni materijali za izradu zavoja, sanitetskog pribora i opreme, i sl.

Prikupljanje se vršilo na razne načine, najčešće dobrovoljnim davanjem u akcijama koje su organizovala rukovodstva NOP-a, kupovinom, rekvizicijom ili konfiskacijom. Gde su postojali narodnooslobodilački odbori (NOO), prikupljanje potrebnih sredstava vršeno je u dogovoru s njima, ili, češće, organi narodne vlasti sami su organizovali prikupljanje uz pomoć Narodnog fronta, omladine, organizacije AFZ, pionira i drugih.

U većim oslobođenim mestima glavni izvor SnMS bile su ambulante, zdravstvene stanice, bolnice i apoteke, ali pod uslovom da je u njima ostalo SnMS posle odlaska neprijatelja, jer je on često odnosio ili uništavao ta sredstva. Postupak za korišćenje tih sredstava zavisio je od konkretne situacije. Ako se predviđalo kraće zadržavanje jedinica NOVJ u mestu, vršilo se prikupljanje potrebne sanitetske opreme i materijala i njihova evakuacija. U situacijama kada nije bilo dovoljno vremena, moralo se to sve obavljati veoma brzo. Tada je bilo i nekih propusta. Dolazio je, ponekad, i do nestručnog uzimanja sredstava, nemarnosti i bezobzirnosti, pa i nepotrebnog uništavanja. Tada su obično, sledila oštra upozorenja štabova i komandi da se ne bi ponovile iste ili slične greške. Kada se računalo na duži boravak u mestu i na korišćenje zdravstvenih ustanova za zbrinjavanje ranjenika i bolesnika NOVJ, nastojalo se da se te ustanove ispravno i racionalno koriste. To se odnosilo i na sanitetska materijalna sredstva.⁴⁴

Za korišćenje SnMS iz zdravstvenih ustanova i apoteka u oslobođenim mestima, postojala je direktiva da se pri tome vodi računa i o potrebama civilnog stanovništva, tj. da se ne ugroze njihove elementarne potrebe.⁴⁵ Iz

⁴³ Vasilije Kovačević - Čile je, posle borbi na Vilusu 26. novembra 1941. gde je bio 21 ranjeni Talijan, isao u Bileće na pregovore za razmenu zarobljenika za naše internirane drugove. Tom prilikom predao je njihove ranjene kojima je pružena pomoć. Vratio se u Viluse i doneo kao naknadu za utrošeni sanitetski materijal pri previjanju italijanskih vojnika, znatnu količinu sanitetskog materijala i lekova. - »Narodna armija« od 6. XII 1961, str. 6.

- Italijanske kolone upale su 24. januara 1942. u zasedu. Sutradan su partizani pozvali italijansku komandu u Širokoj kuli da pokupi svoje poginule i ranjene. Oni su pod zašтavom Crvenog krsta to odmah učinili, otpremivši u Gospic 46 preživelih ranjenika. Ranjenim neprijateljevim vojnicima partizani su još u toku noći pružili prvu pomoć. Italijanski sanitetski oficir koji je preuzeo ranjenike, zahvalio se partizanima na tom humanom postupku i ponudio im eleo sanitetskog materijala kao protivuslugu. Svedočenje učesnika, knj. 10, str. 689.

- Između Stoca i Ljubinja, 10. marta 1942. Nemci su upali u partizansku zasedu. Među zarobljenim bilo je i nekoliko ranjenika. Napisano je pismo nemačkoj komandi. Kurir Jozef Smit doneo je i nešto sanitetskog materijala. Obaveštio je da će 20. marta u 17 časova Nemci doći i doneti traženi sanitetski materijal, za koji će im se predati dva teža ranjenika. - Isto, knj. 16, str. 403⁴⁴113.

⁴⁴ Zbornik SS, knj. 1, str. 604.

⁴⁵ Isto, knj. 10, str. 14.

privatnih apoteka SnMS su obično kupovana ili je vršena rekvizicija uz izdavanje potvrde za uzeti materijal. Često su vlasnici apoteka ta sredstva poklanjali.⁴⁶ Apoteke koje su bile vlasništvo saradnika okupatora, odnosno koji su proglašeni narodnim neprijateljima, obično su se konfiskovale. Materijal iz tih apoteka korišćen je za potrebe NOVJ, i za civilno stanovništvo. Neke konfiskovane apoteke prebačene su na slobodnu teritoriju i bile osnova za formiranje vojnih apoteka, sanitetskih slagališta ili tzv. centralnih apoteka grupe bolnica.⁴⁷

U oslobođenim mestima apoteke su obično uključivane u snabdevanje partizanskih jedinica i bolnica NOVJ. To je na primer, bilo u Užicu 1941, kada je naređenjima komande mesta i NOO regulisano da se apotekari smatraju mobilisanim. Propisan je i postupak za izdavanje lekova u apotekama.⁴⁸

Negde su apotekari, pripadnici NOP-a preuzimali na oslobođenoj teritoriji poslove snabdevanja SnMS u celini za to područje. To su u Čačku 1941. obavljali, npr., mr ph. Siniša Katanić i mr ph. Nisim Almozlino.⁴⁹

Na sličan način postupalo se i u drugim oslobođenim mestima. Apoteka u Kolašinu, u kojoj je radila mr ph. Jela Žunić, snabdevala je SnMS okolne partizanske odrede. Apoteka u Rogatici, vlasnik mr ph. Santo Papo, snabdevala je u novembru i decembru 1941. jedinice i bolnice NOPOJ na području Romanijske. Kada bi došlo do povlačenja iz nekog mesta, zahtevalo se da se vodi računa o potrebama stanovništva koje ostaje. Izdavana su i naređenja da se ne izvlače sredstva koja nisu neophodna za NOVJ. Jedno takvo naređenje izdao je Košta Nad, pre napuštanja Jajca u decembru 1942.⁵⁰

Na oslobođenoj teritoriji vršilo se prikupljanje raznog platna, čaršava i ubrusa, a nekad i devojačkog ruha za izradu zavojnog materijala. Prikupljanje je, obično, vršeno na zahtev jedinice ili sanitetske ustanove preko organa narodne vlasti. Često je bilo i samoinicijativnih akcija, kada su žene i devojke donosile platno u bolnice u trenucima nestasice zavojnog materijala. To prikupljanje vršeno je na dobrovoljnoj osnovi. Izuzetno je primenjivana rekvizicija. Pa i za vreme četvrte neprijateljeve ofanzive u velikoj oskudici u zavojnog materijalu, kada je šef Sanitetskog odreda VŠ tražio da se odobri prikupljanje i rekvizicija platna u Livnu i Imotskom za izradu zavoja i na taj način ublaži oskudica.⁵¹ Tito se saglasio uz napomenu da se to vrši na osnovu dobrovoljnog davanja a ne rekvizicijom.⁵²

U oslobođenim mestima redovno se nabavlao i drugi materijal, sirovine, pribor i sl. što bi se moglo korisno upotrebiti za izradu ili proizvodnju

⁴⁶ Sećajući se borbi u jesen 1941. dr Dura Mešterović je zapisao: »Navodim postupak apotekara iz Koceljeva, koji ne samo da nije htio da primi pare za lekove i zavojni materijal koji sam uzeo iz njegove apoteke, nego mi je nudio celu apoteku govoreći da nam poklanja sve, jer su partizani prava narodna vojska...« Hronika, sveska IV, str. 10.

⁴⁷ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 60 H.

⁴⁸ Upravnik Doma narodnog zdravlja u Užicu uputio je 13. novembra 1941. apotekama sledeći akt: »Na osnovu naređenja Vojnog saniteta u Užicu izveštavate se da se svi apotekari smatraju mobilisanim, te da prema tome ubuduće sve isporuke lekova ovom domu, odnosno lekova za bolnički fond, železničkih službenika i Okružni ured, neće biti isplaćivan nikakav apotekarski rad, već će se plaćati stvarno utrošeni lek i ostali materijal potreban za ekspediciju recepta...« Posle toga, 17. novembra 1941. apotekе su u Užicu primile i novi akt: »Ubuduće sve javne apoteke izdavaće partizanima lekove na osnovu recepata overenih od strane Vojnog saniteta. Recepte će apoteke zadržavati pa ih na kraju meseca, uz propisan račun, taksirane dostaviti Stabu partizanskih odreda radi isplate »Cvetković V., U pozadini, Vojnosanitetski pregled, br. 10, 1958, 766-769.

⁴⁹ Cvetković V., n.d., str. 104.

⁵⁰ Hronika, sv. VII, str. 351.

⁵¹ Zbornik SS, knj. I, str. 130.

⁵² Isto, knj. II, str. 112.

određenih SnMS i opreme potrebne sanitetskoj službi. Za to su se koristile i postojeće radionice ili fabrike.

Izrada i proizvodnja vršila se u NOR-u u posebno teškoj situaciji, u pomakjanju kadrova, oskudici opreme i sirovina. U izradi SnMS, naročito u prvim godinama rata, preovladavale su improvizacije i lično snalaženje. Kasnije, većim stručnim usmeravanjem i boljim mogućnostima, taj posao postao je kvalitetniji i u širim razmerama.

Zbog velike potrošnje skoro u svim razdobljima NOR-a stalno je bila (negde više negde manje) oskudica u zavojsnom materijalu, pa se on proizvodio na najjednostavniji način. Izrada zavoja sastojala se, u skoro redovno, rezanje raznih tkanina. Kasnije su se koristili i saveznički padobrani kojima je spušтana pomoć NOVJ. Ako su postojali uslovi na oslobođenoj teritoriji organizованo je tkanje zavoja i gaze. U oslobođenom Užicu, u jesen 1941, organizuje se u fabrici platna tkanje gaze i izrada zavoja. Tako je obezbeđena dovoljna količina tog materijala za potrebe bolnica u Užicu i okolini.⁵³

U brojnim partizanskim radionicama i tkaonicama, ili po kućama na seoskom razboju, u svim razdobljima NOR-a funkcionalisala je izrada zavojnog materijala. To se činilo u svim krajevima zemlje. Uspešno su se izradivali i prvi zavoji. Kvalitet tih zavoja zavisio je od uslova i okolnosti za izradu. U svakom slučaju, vodilo se strogo računa da se obezbedi potpuna sterilnost.

Osim izrade zavojnog materijala, veliki značaj imale su mnoge improvizacije i izrada raznih drugih sanitetskih sredstava i opreme. Izrađivan je širok assortiman predmeta, počevši od nosila, raznih vrsta udlaga-šina, doboša za sterilizaciju gaze, štaka, proteza, buradi za depedikulaciju, sitnog instrumentarija (pinceta, peana, skalpela, maski za narkozu.) pa sve do autoklava i termostata. Tako je, krajem 1941. u radionici fabrike Teokarević u Vučju kod Leskovca, za nekoliko dana prerađen stari uređaj u prikladan dezinfekcioni aparat.⁵⁴ U Rudom je decembra 1941, izrađeno improvizovano kupatilo kojim su se koristili borci tek formirane 1. proleterske narodnooslobodilačke brigade.

Osnovno za obim, vrstu i kvalitet izrade ili proizvodnje određenih SnMS, bile su postojeće mogućnosti teritorije, odnosno mesnih sredstava. Najviše je zavisilo od toga da li ima uslova za rad, tj. da li se može obezbediti potrebno ljudstvo, alat i pribor, sirovine, materijal i drugo.

Kada su se počeli oslobađati veći gradovi industrijski centri, ratna proizvodnja sanitetske opreme bila je sve obimnija, sa većim brojem assortimana i dostizala je postepeno normalan proizvodni tok, naročito kada neprijatelj nije više mogao povratiti izgubljenu teritoriju.

Od samog početka NOR-a jedinice i ustnaove NOVJ su se snabdevale i neophodnom *sanitetskom opremom*, i to od bolničarske torbe do svega drugog potrebnog za rad sanitetske službe. To *opremanje* moglo se vršiti samo iz onih izvora, iz kojih se vršilo i snabdevanje ostalim SnMS.

Razvojem oružane borbe i sanitetske službe, potrebe za opremom su se povećavale. Oprema je morala da bude prilagođena konkretnim uslovima. Sanitetske opreme, po vrsti i količini, u prvim partizanskim jedinicama bilo je relativno malo, da bi kasnije, formiranjem brigada, divizija, korpusa i mnogih bolnica, postalo sve veće.

Jedinice i ustanove opremale su se, prvenstveno, osnovnom sanitetskom opremom za pružanje prve, opštemedicinske i hirurške pomoći, kao

⁵³ Hronike, sv. IV, str. 16.

⁵⁴ Isto, sv. IV, str. 107.

i za sprovođenje osnovnih higijenskih i protivepidemioloških mera. Okolnosti su nalagale da oprema odgovara uslovima partizanskog ratovanja, tj. da bude osnovna, pokretna, laka, jednostavna za upotrebu i pogodno pakovana za tovarni transport.⁵⁵

U prvim mesecima NOR-a jedinice ne stvaraju *pokretne rezerve*. SnMS koje bi sa sobom nosile. Partizanski odredi dejstvuju, uglavnom, na »svojoj« teritoriji, pa, iako je bilo nekih relativno većih količina SnMS iz ratnog plena, ona su, obično, davana odredskoj ambulanti ili bolnici.

Osnovna karakteristika sanitetskog snabdevanja" u tom periodu bila je u dosta velikoj samostalnosti, kako u nabavci tako i u korišćenju SnMS za svaki pojedini odred, pa, čak, i za svaku jedinicu koja je izolovano delovala.

Većih rezervi sanitetskih materijalnih sredstava tada nije ni moglo biti, pa se ne formiraju ni sanitetsko-snabdevačke ustanove. Izuzetak je Vojnosanitetsko slagalište formirano u Užicu 1941. koje se nalazilo u prostoriji gimnazije gde su se držale manje zalihe, uglavnom, zavojnog materijala. U momentu formiranja u slagalištu nije bilo stručnog lica.

Prilikom povlačenja iz Užica jedan deo gaze i zavoja iz ovog skloništa prebačen je na Zlatibor.⁵⁶ Tamo je taj materijal podeljen sanitetskom osoblju u količinama koje je svako mogao sām da ponese.

Veoma retko su veće količine SnMS slate sa jedne na drugu oslobođenu teritoriju. Da je i u tom vremenu i toga bilo, pokazuje primer kada je prilikom zauzimanja Rudog, decembra 1941, zaplenjena veća količina SnMS. Tada su snabdeveni svi bataljoni i brigadno previjalište novoformirane 1. proleterske brigade. Ostale količine prebačene su na 8 tovarnih konja u bolnicu na Žabljaku, gde su bili smešteni ranjenici sa bitke na Pljevljima. U toj bolnici zbog velikog broja ranjenika postojala je oskudica SnMS. Tom pošiljkom ona je, donekle, ublažena.⁵⁷

U uslovima kada se duže zadržavalo na jednoj oslobođenoj teritoriji, stvarale su se i mogućnosti za bolje korišćenje mesnih sredstava, posebno za organizovanje izrade nekih vrsta SnMS. U prvoj polovini 1942. na području jugoistočne Bosne i severozapadne Crne Gore stvorena je veća kompaktna slobodna teritorija. Na njoj je bilo organizovano više bolnica. Pored ostalih, formirana je u Foči bolница u kojoj su lečeni promrzli »Igmanci« borci 1. proleterske brigade. Za tu bolnicu korišćena je zgrada kasarne. U njenom opremanju dragocena je bila pomoć građana Foče.⁵⁸

Za zbrinjavanje ranjenika i bolesnika u bolnicama potrebno je bilo obezbediti i dosta SnMS. Prvenstveno su se koristila sredstva zatečena u zdravstvenim ustanovama i apotekama na tom području. Pomanjkanje zavojnog materijala delimično se nadoknađivalo korišćenjem raznog platna za njegovu izradu. Oskudica nekih lekova nastojala se ublažiti izradom sterilnih rastvora (novokain, kamfor, kofein) i drugih galenskih preparata. Od rakije (koje je bilo dosta) proizvodio se 70-90% alkohol⁵⁹ Za izradu masti za zaštitu od va-

⁵⁵ U Kraljevačkom NOP odredu krajem septembra 1941. svaka četa imala je jednu ili dve bolničarke snabdevene torbicama sa sanitetskim materijalom. Za potrebe odredskog previjališta izrađena su dva specijalna drvena sanduka sa ugrađenim fijokama za sanitetski materijal, podešena za konjski tovar. Prilikom vodenja materijala sanduci se nisu morali skidati sa konja. Hronike, sv. IV, str. 20.

⁵⁶ Cvetković V, n.d. str. 120.

⁵⁷ Hronike, sv. IX, str. 58.

⁵⁸ »Dobrovoljnim prilozima prikupljeno je: 150 kreveta, 120 slamarica, 17 dušeka, 87 pokrivača, 51 čaršav, 62 jastuka, 25 košulja, 31 par čarapa, 78 zavoja i drugo.« Iz izveštaja NOO u Foči od 14. februara 1942. Za kuhinju bolnice prikupljeno je kompletno posude. Svedočenje učesnika, knj. 10, str. 520.

⁵⁹ Zbor. SnSl, knjiga 1, str. 25.

šiju, zahtevano je da se prikuplja svinjska mast i loj. Tražilo se prikupljanje i benzinskih buradi radi izrade buradi za parenje (dezinsekciju). Tada je napravljen nacrt i prvi put je izrađeno »partizansko bure« u obliku turističke čaše. Bilo je veoma praktično, dosta lako i pogodno za tovarenje na konja.⁶⁰ Uspešno je počela i proizvodnja prvih zavoja, o čemu je napisan i članak za prvi broj lista »Partizanski sanitet«.⁶¹

Velika nestašica u lekovima i drugom sanitetskom materijalu nalagalo je da se iz Foče stalno postavljaju zahtevi Mesnom komitetu u Sarajevu da vrši nabavku i slanje SnMS. U Sarajevu je tada postojala veoma dobra organizacija tog posla. U više navrata stizale su pošiljke. Posebno se tražio serum protiv tetanusa, tifusa i protiv ujeda besnih pasa. Takav zahtev upućen je istog dana, 16. februara 1942. u pismima Tita, u Sarajevo Svetozaru Vukmanoviću Tempu⁶² i u Zagreb Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru.⁶³

Sledećeg dana, 17. februara 1942, Tito je kominterni poslao depešu: »Nama su hitno potreбni lekovi, naročito protiv tifusa. U toku ofanzive 160 boraca je teško promrzlo na nogama... «⁶⁴

Ovo je prvi podatak o traženju pomoći sanitetskim materijalnim sredstvima od saveznika. I pored obećanja, trebalo je čekati sve do 1944. dok je pomoć počela stizati iz Sovjetskog Saveza.

U težnji da se poboljša organizacija sanitetskog snabdevanja, u Foči je oformljena apoteka-skladište. Problem je bio što (osim apotekara vlasnika civilnih apoteka) nije bilo stručnog lica - farmaceuta na tom području. Pokušaj da se taj problem reši, bilo je traženje referenta saniteta pri Vrhovnom štabu u pismu od 29. marta 1942. referentu saniteta Glavnog štaba Hrvatske: »neophodno nam je potreban jedan savjestan i preduzimljiv farmaceut. Ako je ikako moguće, pošaljite nam ga«.⁶⁵

Objektivno, tada se tome nije moglo udovoljiti.

Zalihe SnMS i formiranje apoteka NOV i POJ

U prvoj polovini 1942. i u drugim krajevima počinju da se, na razne načine stvaraju relativne veće zalihe sanitetskih materijalnih sredstava. Na primer, posle oslobođenja Vojnića (12. januara 1942) prebačena je apoteka iz tog mesta na Vrletne stijene, a vlasnik mr ph Ivan Jošt vratio se natrag u Vojnić.⁶⁶ Veće količine zaplenjenih SnMS u Prijedoru 16. maja 1942. i sutradan u Ljubiji kao i sredstva iz konfiskovane apoteke iz Prijedora prebačena su na Kozaru. Znatan deo tog materijala nije mogao biti sačuvan kada je iza toga počela velika neprijateljeva ofanziva na Kozaru.⁶⁷ Iz oslobođenog

⁶⁰ Isto, knj. 1, str. 12.

⁶¹ »Mi smo proizveli i prvi partizanski zavoj, koji gotovo ni u čemu ne zaostaje iza onog fabričkog. Izrađuju ga drugarice radnice jedne od naših radionica od običnog belog platna. Sterilizaciju od četiri sata u dezinfekcionom aparatu, pakovanje u pergament-papir i jedan spoljni platneni omotač - sve pod lekarskom kontrolom. Dosada je napravljeno 400 ovih zavoja. A potreba je za hiljadama. Uzrok ovom pomanjkanju leži jedino u oskudici platna. Skrećemo pažnju drugovima lekarima i komandantima da na sve strane skupljaju platno. Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 2, S, str. 14-15.

⁶² Zbornik dokumenata i podataka o NOR, Vojnoistorijski institut JNA, Beograd, tom II, knj. 2, str. 372 i 377.

⁶³ U sačuvanoj dokumentaciji nema podataka da li su iz Zagreba stigli traženi lekovi.

⁶⁴ Dedijer V., - Josip Broz Tito - Prilozi za biografiju, Kultura, Beograd, 1953, str. 346.

⁶⁵ Zbornik, SS, knj. 1, str. 23.

⁶⁶ Vidi tekst generala I. Kralja o radu saniteta u Hrvatskoj, u drugoj knjizi ove edicije.

⁶⁷ Barila K., Partizanske bolnice na Grmeču 1942. godine, Vojnoistorijski glasnik, br. 3, 1951, str. 137-149.

Vrgorca, juna 1942, prebačena je na Biokovo zaplenjena apoteka. Sav materijal u prvo vreme bio je sklonjen u pećine.⁶⁸

Značajne zalihe SnMS stvarane su u mnogim okupiranim mestima od nabavki i prikupljanja. Iz tih zaliha slate su pošiljke na oslobođenu teritoriju. Tako je, na primer, deo instrumenata za prvu partizansku bolnicu u Lici stiglo iz Zagreba. Bolnica je decembra 1941. smeštena u školskoj zgradbi u Kravici. Sa Zagrebom su postojale stalne veze koje su korištene i za prenošenje sanitetskih sredstava.⁶⁹ U organizaciji slanja bilo je i smetnji. To se vidi i iz izveštaja člana povereništva CK KP Hrvatske za Zagrebačku oblast upućenog CK KP Hrvatske za period 10. aprila - 15. maja 1942, gde piše: »Zagreb. Manjkavo, može se reći veoma slabo je organizovan opskrbni biro pa radi toga leže velike zalihe sanitetskog materijala«.⁷⁰

U Beogradu, prema podatku Branislava Nedeljkovića, krajem januara 1942. u njegovom stanu i stanu njegovog suseda Miodraga Pavlovića na Voždovcu, Ibarska ul. 23, nalazile su se veće količine sanitetskog materijala.⁷¹ Takvih manjih ili većih zaliha bilo je skoro u svim većim mestima i one su imale značajnu ulogu tokom NOR-a u organizaciji snabdevanja SnMS.

Od sredine 1941. u Ljubljani se vrši stalno prikupljanje SnMS i čuva u tajnim skloništima u gradu tako da su stvorene dosta velike zalihe. To je omogućilo da se u proleće 1942. izgrade kompleti sa SnMS različitog sadržaja, za određene namene. Ovi kompleti su krajem maja 1942. u vagonskoj pošiljci, prebačni do stanice Stična i preneti na slobodnu teritoriju Dolenjske. Tim kompletimi bile su solidno opremljene jedinice i bolnice u području tzv. Ljubljanske pokrajine.⁷²

U sastavu nekih jedinica i bolnica postojale su manje apoteke. Prva sanitetsko-snabdevačka ustnaova koja je nastala kao poseban formacijski deo NOV i POJ, bila je Apoteka pri Vrhovnom štabu. Oformljena je početkom juna 1942. u selu Stabna kod Tjentišta iz apoteke-skladišta sa SnMS prikupljenim na oslobođenoj teritoriji jugoistočne Bosne (Čajnice, Goražde, Foča) i materijala apoteke u Kolašinu. Rukovodilac te, kako je nazivana, Centralne apoteke (CA) bila je mr ph. Jela Žunić.^{72a}

Od tada pa do sredine 1943. Centralna apoteka imala je značajnu ulogu u sanitetskom snabdevanju jedinica i sanitetskih ustanova koje su bile blizu Vrhovnog štaba, odnosno jedinica i bolnica Operativne grupe VŠ. Organi CA organizuju evakuaciju SnMS i ratnog plena s oslobođene teritorije, kao i izradu sanitetskog materijala i opreme. Centralna apoteka izrađuje i mnoge galenske pripravke. U njoj se održava i prvi kurs za apotekarske pomoćnike oktobra 1942. u selu Drinići kod Bosanskog Petrovca sa 11 slušalaca. Rukovodilac kursa bila je mr ph Jela Žunić. Po organizaciji i načinu rada Centralna apoteka VŠ postaje primer za organizovanja apotekarske službe u NOV i POJ.⁷³

⁶⁸ Hronike, sveska III, str. 4.

⁶⁹ Milka Caldarević zapisala je da je tokom 1941. po uputama drugova odlazila u Zagreb radi nabavljanja sanitetskog materijala. U to vrijeme bila je učiteljica u Jabukovcu kod Petrinje »Svedočenje učesnika« knjiga, 19, str. 509. U pismo od 1. maja 1942. upućenog Komitetu za pomaganje partizanskih odreda u Zagrebu, dr Slava Četković Očko traži »da nam pošaljete lijekova prema priloženom spisku. Pošaljite i više od toga i drugih lijekova koji nisu popisani«. - Zene Hrvatske u NOB, knj. II, str. 208-209.

⁷⁰ Zbornik dokumenata u NOR-u tom V, knj. 4, str. 240.

⁷¹ Svedočenje učesnika, knj. 13, str. 444.

⁷² Isto, knj. 17, str. 85-86 i knj. 19, str. 136 i 275.

^{72a} Ova apoteka počela je da radi nešto ranije uz grupu bolnica na sektoru Pive. To se vidi iz izveštaja dr Bore Božovića vrhovnom komandantu Titu od 1. juna 1942, gde navodi: »U Borčiću je osnovana Centr. apoteka za izradu lekova«. - Zbornik SS, knj. 1, str. 47.

⁷³ Hronike, sv. VII, str. 348-353.

Stalni pokreti jedinica i nesigurnost pozadine, odnosno relativna stabilnost oslobođene teritorije stvaralo je probleme kako očuvati SnMS posebno stvorene rezerve. Pokretne rezerve SnMS jedinica i ustanova bile su po pravilu, relativno male, prvenstveno, radi nestašice i zbog ograničenih transportnih sredstava. Najčešći vid transporta bili su tovarni konji koji su mogli poneti malo sredstava. I zahtev za mobilnost i pokretljivost jedinica nalagao je da te rezerve budu što manje. Da bi se ta SnMS sačuvala i u najtežim borbenim i vremenskim prilikama, posebna pažnja poklanjana je urednom i preglednom pakovanju u najprikladniju ambalažu za tovarenje (drveni sanduci, pletene korpe, vreće, ranci i sl.). Na dugim i teškim marševima, na zastancima, vršila se kontrola pakovanja a po potrebi i prepakivanja.

Mere za racionalno korišćenje SnMS

Postojanje stalne oskudice SnMS nalagalo je da se primenjuju posebne mere kojim bi se uticalo na smanjivanje njihove potrošnje. To su bile *štednja, racionalno korišćenje i regeneracija*. Njima se u toku NOR-a pridavala posebna pažnja. Primena tih mera imala je veliki značaj jer je davala dobre efekte radi ublažavanja nestašice sanitetskog materijala. Uslovno bi se moglo smatrati nekim vidom indirektnog, dopunskog izvora. Na primenu tih mera ukazivalo se u svim prilikama, na sastancima u obuci sanitetskog osoblja, vas-pitnim delovanjem propisima, naredjenjima i sl.⁷⁴ a vršena je i stalna kontrola kako se te mere sprovode.

Obaveza čuvanja, štednje i racionalnog korišćenja odnosila se na sve SnMS. Često se kao jedan oblik štednje, vršila zamena nedostajućeg materijala sa materijalom kojim se raspolaze. Pri tome sa obavezno vodilo računa da takva primena bitno ne utiče na vrednost pružane pomoći.

Velika pažnja pridavala se štednji i racionalnoj upotrebi zavojnog materijala. Nastojalo se da svaki borac, kroz obuku, što bolje upozna kako se pravilno upotrebljava prvi zavoj. Posebno se upozoravalo da se prvi zavoj, gaza i ostali zavojni materijal ne upotrebljavaju u neke druge svrhe.⁷⁵

Da bi se omogućila višestruka upotreba zavojnog materijala, redovno je primenjivana regeneracija. Bila je stalna praksa da se već korišćeni zavojni materijal prikuplja, pere, iskuvara i, popotrebi, sterilise da bi se ponovo upotrebio. To je imalo poseban značaj u teškim okolnostima i kritičnim situacijama opšte oskudice. U takvim prilikama, u vreme neprijateljevih ofanziva, taj posao iziskivao je i velike napore. Tada je dolazilo do izražaja samopregor i požrtvovanje bolničarki.⁷⁶

Radi što uspešnijeg obavljanja ovog posla, bilo je izdato i posebno Uputstvo o regeneraciji zavojnog materijala.⁷⁷

⁷⁴ Zbornik, SS, knj. 1, str. 352-355.

⁷⁵ Zbornik, SS, knj. 12, str. 361. »Na hirurškom odelenju u operacionoj sali primjećeno je da se lint (flanelsko platno) upotrebljava za zastore na prozorima, jastučnice i drugo. To se najenergičnije zabranjuje i apotekar naše apoteke kao i cijelokupna uprava mora povesti na jstrožiju kontrolu da se sanitetski materijal ne upropasćuje«. - Iz dopisa Štaba 5. korpusa od 31. jula 1944. Komandi podgrmečkog područja. - Isto, knj. 11, str. 88.

⁷⁶ Koliko su bolničarke bile svesne značaja regeneracije zavojnog materijala, najbolje pokazuje primer za vreme pokreta Centralne bolnice VS u toku četvrte neprijateljeve ofanzive, kada su »još iscrpljene od tek prebolelog pegavca počele da ustaju i mole da im dozvolimo da rade. Otkada su nam se u bolnici porazboljevale Krajiskinje, veliki problem je bio pranje zavoja. To je bio posao koji u bolnici nije niko bez muke radio. Drugarice iz Bosanske krajine nisu ni taj posao izbegavale i prale su zavoje vrlo savesno. Zato smo odmah izabrali jedan broj bolničarki koje su počele ozdravljati, upravo sve koje su tražile da idu i poslali ih na rad u ambulantu, na pranje zavoja.« - Cvetković V., Front bez pozadine, Prosveta, Beograd, 1961, str. 26.

⁷⁷ Zbornik, SS, knj. 12, str. 937.

Vršena je, u nekim prilikama, i regeneracija gipsa. Upotrebljeni gips se usitnjavao, prosejavao i ponovo pekao na tačno određenoj temperaturi. To nije uvek davalо dobre rezultate, jer je za to bila potrebna izvesna stručnost, odnosno obučenost. I pri najboljem radu taj gips bio je lošijeg kvaliteta, pa se obično mešao sa novim. U opštoj nestašici novog gipsa primena regenerisanog bila je uz korišćenje žičane udlage kao armature.

Ponekad se vršila i regeneracija upotrebljenog alkohola, njegovom ponovnom destilacijom.

Sredinom 1942. rasplamsavala se oružana borba, izvode se akcije za oslobođanje većih mesta. Nije se uvek unapred znalo da li će mesto biti oslobođeno ili koliko vremena će se moći zadržati. Zato se nastojalo da se odredi posebna grupa koja bi još u toku borbe vršila pronalaženje i evakuaciju SnMS. Po mogućnosti u tu grupu određivano je sanitetsko lice, prvenstveno ono, koje je bilo zaduženo za sanitetsko snabdevanje. To je bilo potrebno da bi se izbegle greške koje su činjene u takvim situacijama, jer se dešavalo, pri ulasku jedinice u kojoj nije bilo stručnog lica, da je sanitetski materijal uzimam neplanski, prvi koji se našao na dohvati ruke, ne uvek važan i potreban, a ostavljao neophodan. Dolazilo je do rasipanja i uništavanja, kao i nedovoljne pažnje pri evakuaciji. Jedinice koje bi prve došle do SnMS, zadržavale su za sebe više nego što im treba, ne vodeći računa o potrebama drugih jedinica i bolnica. Na takve propuste redovno se oštro upozoravalo. Zahtevano je da jedinice zadrže za sebe samo ona sredstva koja su im potrebna (i koja mogu poneti) za jedan određen period, a da ostatak predaju ili posalju bolnicama.

Krajem jula 1942. iz oslobođene Bosanske Krupe evakuisana je apoteka Slavka Flegera, pa je s ostalim zaplenjenim SnMS organizovana Centralna apoteka pri bolnicama na Grmeču.⁷⁸

Neki štabovi daju i smernice za organizaciju sanitetskog snabdevanja. U Slavoniji je to »uputstvo o organizaciji sanitetske službe u III operativnoj zoni NOPO Hrvatske« od 23. jula 1942. gde se navodi koja bi SnMS trebalo da imaju vodovi čete i bataljoni i kako da vrše njihovu nabavku i raspoređivanje.⁷⁹ Tada u Zoni nisu imali farmaceuta. Sanitetsko snabdevanje stavljeno je u zadatak sanitetskim organima jedinica.

U avgustu 1942. postojala je apoteka Ličke grupe odreda. Od Glavnog štaba Hrvatske upućeno je tamo stručno lice-apsolvirani farmaceut Kornelije Bauer Kolja. Apoteka je premeštena u bolnicu 2. odreda na Bijele Potoke. Vršene su pripreme za uređenje radionice za tkanje zavoja od lana i konoplja, kao i proizvodnju alkohola od šljivovice.⁸⁰ Uskoro je to dalo dobre rezultate.

U Južnodalmatinskom odredu na Biokovu početkom avgusta 1942. uz novoformiranu bolnicu u selu Brikva bila je i apoteka. U njoj su bila SnMS iz apoteke u Vrgovcu. S tim materijalom je tada došao Duško Dragičević, drogerista (apotekar-samouk). On je tu apoteku uredio i vodio.⁸¹

Pri Štabu 4. operativne zone Hrvatske, sredinom avgusta 1942. nalazio se i apotekar, odnosno apotekarski referent Zone. On je, ujedno, vodio i apoteku Zone koja se tada nalazila u Livnu. To je ujedno bila i gradska apote-

⁷⁸ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 60 B.

⁷⁹ Zbornik, SS, knj. 3, str. 12-18.

⁸⁰ Zbornik, SS, knj. 6, str. 19-23.

⁸¹ Hronike, sv. III, str. 4-7.

ka.⁸² Kasnije je, krajem 1942, apoteka 4. operativne zone formirana uz bolnicu u Glamoču, a vodio ju je drogerista Duško Dragičević.⁸³

U jesen 1942. u Bosanskoj krajini postojala su dva sanitetska slagališta (ne računajući Centralnu apoteku VŠ). Jedno je bilo na Grmeču, koje je vodio student farmacije, a drugo u Marjanovića Dolu sa farmaceutom na čelu.⁸³

2. SANITETSKO SNABDEVANJE OD DONOŠENJA STATUTA SANITETSKE SLUŽBE U NOVEMBRU 1942. DO KAPITULACIJE ITALIJE U SEPTEMBRU 1943

Odredbe Statuta sanitetske službe

Formiranje, većeg broja brigada sredinom 1942. a zatim, u novembru 1942, divizija i korpusa, imalo je direktnog uticaja na razvoj sanitetske službe, a u okviru nje, i na organizovanje sanitetskog snabdevanja, odnosno na organizaciju i razvoj apotekarske službe.

Osnovu za dalju organizaciju sanitetske službe u NOV i POJ dali su zaključci Prvog kongresa partizanskih lekara (septembra 1942) koji su ubrzo dobili zvaničnu formu, Statut sanitetske službe u NOV i POJ.⁸⁴

U prvoj tački Statuta, kao važan zadatak sanitetske službe postavljeno je »snabdevanje vojske sanitetskim materijalom«. Da bi se taj zadatak mogao što uspešnije izvršavati, trebalo je i organizaciono odrediti odgovarajuća lica i ustanove koje će to preuzeti.

U sastavu Sanitetskog odseka Vrhovnog štaba (SOVŠ) NOV i POJ određeni su i pomoćnici šefa odseka - referenti, među kojima i referent za apotekarstvo. Zadatak referenta za apotekarstvo bio je da organizuje nabavljanje i proizvodnju sanitetskog materijala; da rukovodi apotekama, proverava ih i raspoređuje materijal; da organizuje kurseve za pomoćnike, i da izdaje stručna apotekarska uputstva i priručnike. Na dužnost referenta za apotekarstvo određena je mr ph Jela Žunić, koja je i dalje ostala i na dužnosti rukovodioca Centralne apoteke VŠ.⁸⁵

U Statutu sanitetske službe nije spomenuta Centralna apoteka VŠ, ali je ona, de facto, postojala - s ulogom i zadacima koji su ranije spomenuti, i to sve do probroja u dolinu Sutjeske, početkom juna 1943. Kasnije, u jesen 1943, ponovo se organizuje kao sanitetsko slagalište VŠ, u Jajcu, zatim u Drvaru i potom na Visu.⁸⁶

Za sanitetsko snabdevanje i organizaciju apotekarske službe posebno su važne one odredbe statuta koje određuju sanitetsku opremu za čete, bataljone, brigade i divizije, odnosno šta od SnMS treba da imaju. Značajna je odredba kojom se, u okviru sanitetske službe divizije, ustanavljava divizijski apotekar sa zadatkom da formira i vodi divizijsku apoteku. U brigadi se Statutom ne predviđa organ apotekarske službe.

Zadatak divizijske apoteke bio je da snabdeva SnMS brigade, divizijsku hiruršku mobilnu ekipu, bolnicu i ambulante. Raspolažala je i izvesnom rezervom SnMS da bi imala mogućnosti za ravnomernije i pravovremeno snabdevanje. Imala je, takođe, da vrši evakuaciju i raspodelu SnMS iz oslo-

⁸² Zbornik, SS, knj. 4, str. 24.

⁸³ Zbornik, SS, knj. 10, str. 193, 230 i 231.

⁸⁴ Zbornik, SS, knj. 1, str. 114-120.

⁸⁵ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 893 H.

⁸⁶ Hronike, sv. VII, str. 359-362.

JEDINICA	SANITETSKI ORGAN I USTANOVA	O P R E M A	ORGAN APOTEKARSKE SLUŽBE
ČEŠTA	Bolničar u vodovima i četi	Torba /svaki bolničar/ udlage improviz. 2 nosila	
BATAJON	Referent zamenik	Zavojna lekarska torbica Torba ili sanduče kramerove udlage 2 nosila	
BRIGADA	Referent i brigadno previjalište Mobilna higijenska ekipa	Lekarska torba 2 sanduka san. materija, kramerove udlage 2 nosila 2 partizan. bureta, improvizovan tuš	
DIVIZIJA	Referent Diviziska prihvativa bolnica Mobilna hirurška ekipa Bolničarska četa Divizijska apoteka	Lekarska torba Sanitetskog mat. (prema mogućnostima) 2-4 sanduka, instrumenti i san. materijal 4 torbe (svaki de-setar), 10 nosila 4 sanduka san. m.	 Apotekar ili student farm. ili apotekarski pomoćnik

Sanitetska oprema jedinica NOVJ i POJ na osnovu Statuta sanitetske službe od 10. novembra 1942.

bodenih mesta i ratnog piena.⁸⁸ Za divizijskog apotekara, odnosno za rukovodioca divizijske apoteke predviđeno je da to bude farmaceut ili student farmacije, a kada nema taj profil stručnjaka, onda je to mogao biti i apotekarski pomoćnik.

Odredbama Statuta rpedviđena je sanitetska oprema u četi od: bolničarske torbice za svakog bolničara u kojoj će biti jod-benzin, zavojni materijal, makaze, pinceta, gumeno crevo, baterijska lampa i sapun; zatim udlage, čutura i dvoja nosila.

88 Zbornik, SS, knj. 12, str. 223.

Od sanitetske opreme za bataljon je predviđeno da ima: zavojnu lekarsku torbicu sa najnužnijim lekovima, zavojnim materijalom, makazama, anatomskim makazama, pincetom, britvom, peanom, koherom, špricom sa iglama, jod-benzinom, tinkturom joda, serume, ampule morfijum, kamfor i kofein; kramerove udlage i dvoja nosila, kao i torbu ili sanduče sa određenom rezervom SnMS.

Za brigadu se predviđa da od sanitetske opreme ima: lekarsku torbicu; dva sanduka rezerve SnMS; kramerove udlage; dvoja nosila; dva dezinfekciona aparata po sistemu »srpsko bure« ili »turistička čaša«; improvizovani tuš; sredstva protiv šuge; lizol i mašinu za šišanje. Sanitetska oprema za diviziju nije precizirana Statutom. Divizijska bolnica trebalo je od opreme da ima toliko da obezbedi njenu maksimalnu pokretljivost. Hirurška mobilna ekipa može da ima 2 do 4 sanduka sanitetskog materijala. Za divizijsku apoteku predviđeno je da u opremi ima apotekarski pribor i rezervu SnMS za delove divizijske sanitetske službe i brigade, ali samo toliko koliko se može nositi na dva tovarna konja. U bolničarskoj četi divizije odredbama Statuta predviđa se deset nosila i po jedna bolničarska torbica za svakog desetara.

Improvizovana sanitetska oprema i sredstva

Kada se imaju u vidu izvori SnMS i mogućnosti njihovog korišćenja u NOV i POJ, razumljivo je da sanitetska oprema jedinica i ustanova nije bila, niti je mogla biti standardizovana i unificirana. Otuda je postojala šarolikost. Odredbe Statuta o sanitetskoj opremi u diviziji samo su okvirno naznačene. Ostale sanitetske ustanove opremane su zavisno od mogućnosti, konkrenih potreba i uslova.

Statut je omogućavao da se pomanjkanje standardne opreme popunjava improvizovanim sredstvima. Na taj način vršilo se prilagođavanje i dopunjavanje opreme, kao i ublažavanje oskudice u standardnoj opremi. Izrada i korišćenje improvizovane opreme imalo je poseban značaj u uslovima partizanskog ratovanja. Izrađivana je improvizovana oprema za hirurški rad, za higijensko-epidemiološke mere, za rad u apotekama i dr. Posebno mnogo improvizacija bilo je u bolničkoj opremi, za negu ranjenika i bolesnika.

Poseban vid improvizacije je da su se upotrebljavala razna dostupna sredstva a mogla su u određenim situacijama da ublaže oskudicu ili da zamene standardnu opremu. Tako, na primer, obični stolovi ili daske na sanducima zamjenjivali su operacioni sto; obična pila za metal koristila se, ponkad, za hiruršku pilu; savijena viljuška za kuku; dve porcije ili lonci kao sterilizator; svila od padobranskog kanapa za hirurški konac; pušnica (sušionica) za šljive ili seoska peć za hieb za suvu komoru, itd.

Improvizovana sredstva omogućavala su da se u uslovima nestasice standardne opreme, koliko-toliko, uspešno obave određeni zadaci sanitetske službe. Na taj način imala je i određen značaj, što predstavlja posebnu osobnost i iskustvo sanitetskog snabdevanja u NOR-u.

Improvizovana sanitetska oprema u većini slučajeva zadovoljavala je minimum stručnih zahteva. Bilo je i primitivnih, ali i veoma kvalitetnih improvizacija opreme. Težilo se da bude u funkciji datim potrebama, uslovima i mogućnostima.

Sanitetska služba u NOR-u često se koristila improvizovanom opremom i sredstvima. Međutim, u upotrebi te opreme i primeni tih sredstava nije bilo improvizacije. Činjenica je, da se u NOR-u moralо raditi pod veoma

teškim i nenormalnim uslovima (pomanjkanje kadrova, sanitetskih sredstava i odgovarajućih objekata), ali to nikako nije značilo da se radilo primitivno. Korišćenjem improvizovane opreme, maksimalno se, u datim okolnostima koristilo stručno znanje za primenu svih mera dotadašnjih saznanja medicinske nauke.

Stalna oskudica i teškoće za nabavku SnMS zahtevali su da se često od stanovništva prikupljaju sirovine za izradu nekih lekova i lekovitih pripravaka, obično rakija, svinjska mast, ulje, šećer, vosak, kreč i drugo.

Više puta su pokretane akcije za sakupljanje samoniklog jestivog i lekovitog bilja.⁸⁹ Prvenstveno se, radi preventive, preporučivalo korišćenje bilja bogatog vitaminima. Iстican je značaj i davana su potrebna uputstva za upotrebu plodova, lišća i drugih delova biljaka sa velikim količinama vitamina C kao sredstva za sprečavanje i lečenje skorbuta. Potrebu za C vitaminom imali su ranjenici, radi ubrzanja zarašćivanja rana, i bolesnici rekovalescenti. Ta potreba osećala se i među borcima u kojih je, zbog jednolične hrane načito u zimskim periodima, postojala osnovana bojazan od avitaminoze. Za jelo se koristio srijemuš (divlji luk - Allium ursinum), zečja trava (kiselica—Oxalis acetosella), mladi pupoljci lišća bukve, mezgra (sok ispod bukove kore), plodovi divljih voćaka i drugo. Prikupljala se kopriva kao dodatak pri kuhanju hrane, brali se i sušili plodovi šipka (Rosa canina), lipov cvet i borove iglice za čajeve, te razno drugo bilje poznato u narodu kao hranljivo ili lekovito.⁹⁰ Uz povremena obaveštavanja o upotrebi pojedinih biljaka, izdavana su i posebna uputstva za sakupljanje i korišćenje lekovitog bilja, prvenstveno, onog koje je, uglavnom, dobro poznato.⁹¹ Bilo je primera vrlo uspešnog prikupljanja lekovitog bilja i u većim količinama.⁹²

Veliku neprijatnost stvarala je dosta raširena pojava svraba u boraca i stanovništva. U pomanjkanju dovoljnih količina oficijelnih pripravaka za lečenje svraba, preporučivalo se sakupljanje određenih biljaka (nekih njihovih delova, koje su mogle, pripremljene posebnim postupkom, da se koriste i za tu svrhu. Primer je žestika (unutarnja kora smrdljike - Acer Tataricum) koju, u svom raspisu od decembra 1942. preporučuje Zdravstveni odsek Izvršnog odbora AVNOJ-a, u kome se daje i postupak za upotrebu.⁹³ Upotrebljavan je i koren od kukureka (Helleborus odorus), kuhan u neobranom mleku pomешan sa cedi (lukšjom).⁹⁴

Formiranje novih apoteka

Uporedno sa formiranjem divizija, u njima se organizuje i sanitetska služba po odredbama Statuta, čime počinje i formiranja divizijskih apoteka.

Do jeseni 1943. u NOV i POJ je bilo vrlo mali broj farmaceuta. Iz dostupnih podataka zna se da su, u prvoj polovini 1943, bili: u Centralnoj apo-

⁸⁹ Arhiv sanit. službe, Inv. br. 131 Ri Inv. br. 336 S.

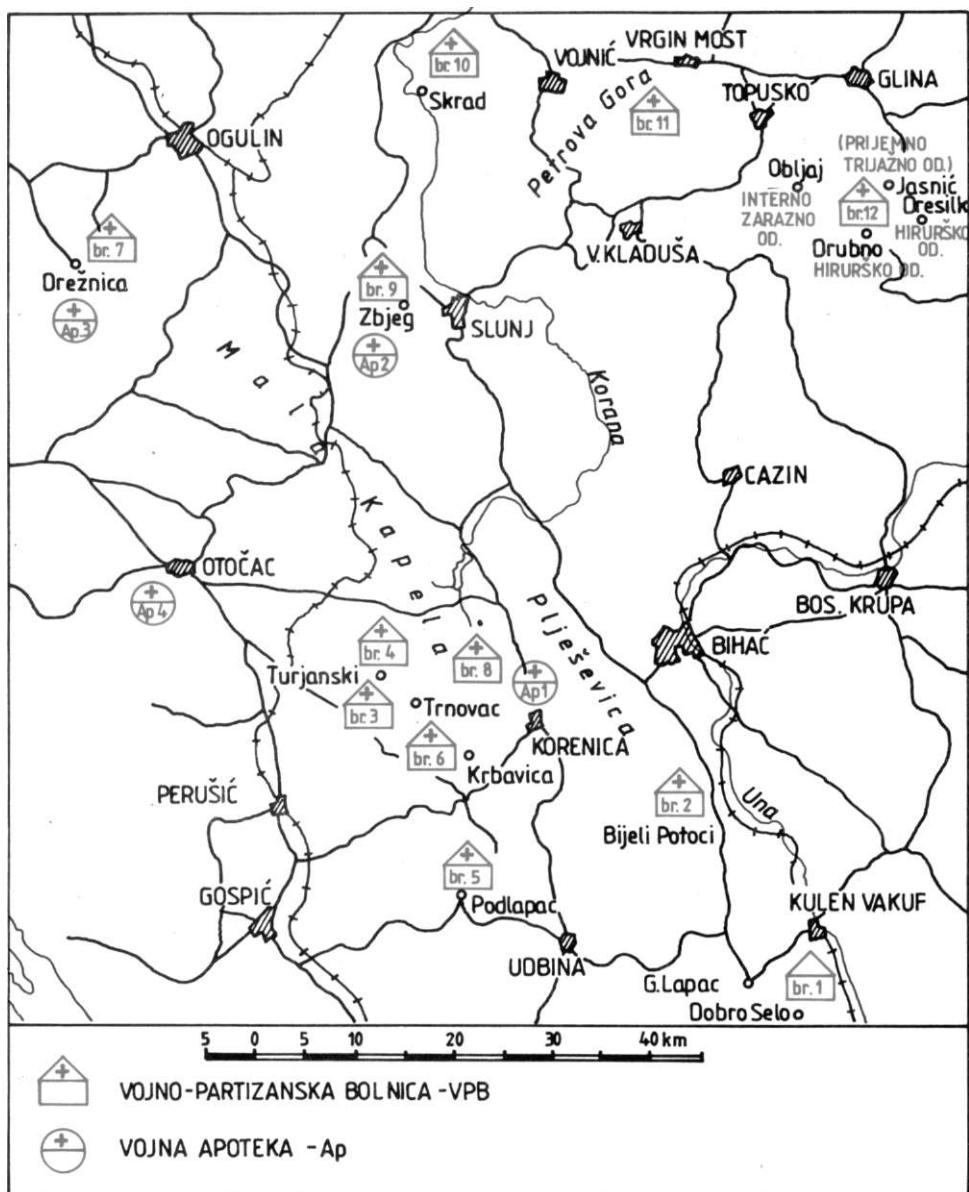
⁹⁰ Zbornik, SS, knj. 3, str. 281 i 550.

⁹¹ Isto, knj. 10, str. 288-291.

⁹² »Akcija za prikupljanje lekovitog bilja uspjela je pa je sakupljeno 800 kg sušenog bilja, među njima droge, beladona, valerijana, ramnus, konvaljarja, od čega će biti polovicu ustupljena korpusnoj apoteci i ZAVNOH-u...« Iz izveštaja Sanitetskog odseka Vojne oblasti 4. korpusa Sanitetskom odeljenju Štaba 4. korpusa od 31. avgusta 1944. godine. Isto, knjiga 6, str. 151 i 179.

⁹³ »Koru treba kuvati u mlijeku dok se ne napravi kašasta tečnost. Prije mazanja tom tečnosti treba se okupati blagom lukšjom pa zatim namazati. Mazanje, bez kupanja, treba ponoviti, svako veće, za 5-6 dana. Poslije se treba ponovo okupati, obući čisto odijelo i rublje« - Stoji u preporuci Zdravstvenog odseka Izvršnog odbora AVNOJ-a. Isto, knj. 1, str. 111.

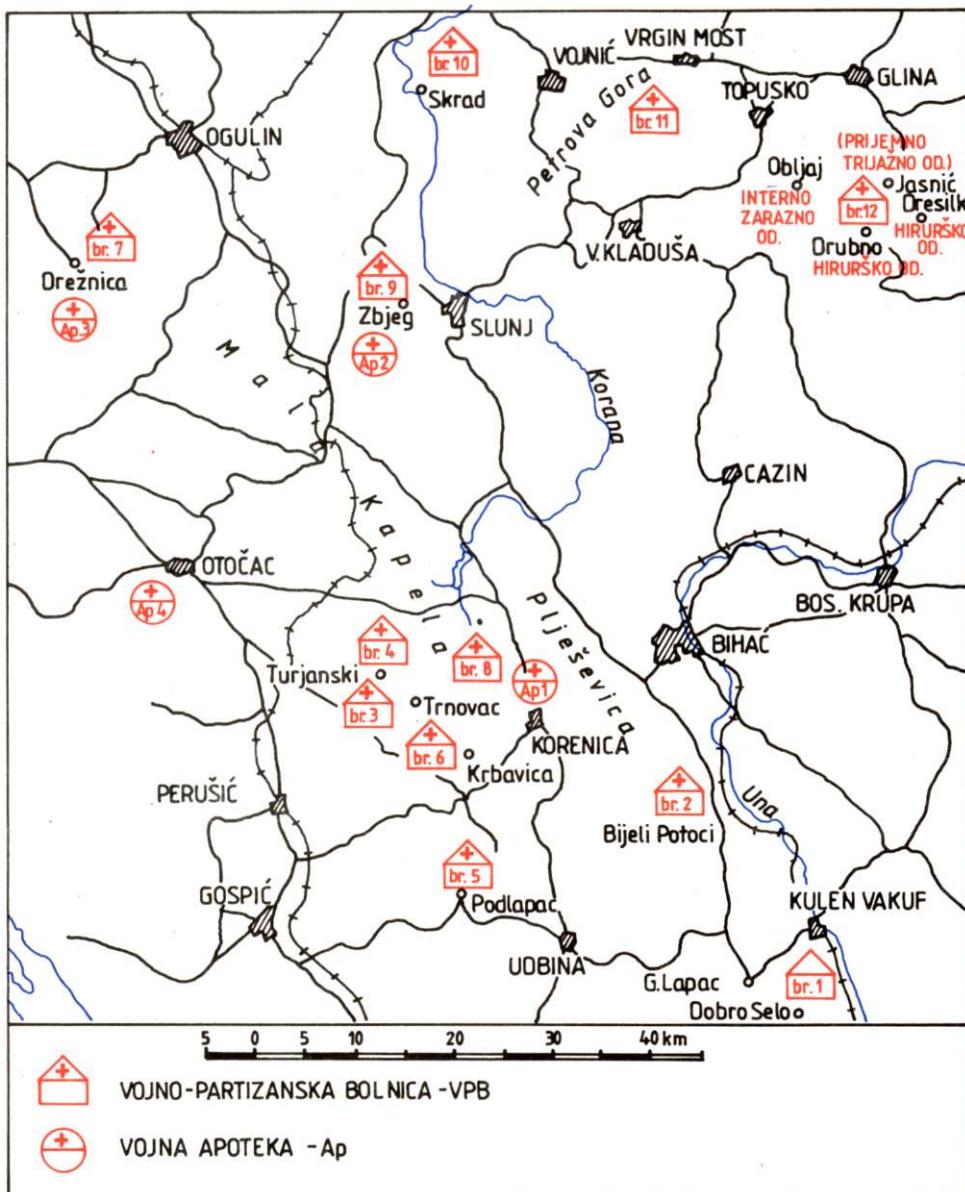
⁹⁴ Nick J. - Kukurijek u partizanskoj medicini, Lekovito bilje 2:2, 1947, str. 2.

Vojne bolnice i apoteke GŠ Hrvatske na teritoriji Like, Korduna i Banije polovinom 1943.

teci VŠ - Jela Žunić, Zlatan Turić (poginuo marta 1943. na Prenju), Jelena Ledere (umrla od pegavca u proleće 1943) i Bruno Finkelštajn. U Glavnom štabu Hrvatske bio je Dalibor Bonači; u Gorskem kotaru - Mirko Drenovački Luka (poginuo septembra 1943. kod Sušaka); u Dalmaciji - Hrvoje Tar-talja.

Tada je samo 1. proleterska divizija imala apotekara - Kolju (Kornel Bauer - poginuo početkom pete neprijateljeve ofanzive). U 9. diviziji (Dalmatinska) apoteku je vodio drogerista Duško Dragičević (stradao za vreme pete

Vojne bolnice i apoteke GŠ Hrvatske na teritoriji Like, Korduna i Banije polovinom 1943.

teci VŠ - Jela Žunić, Zlatan Turić (poginuo marta 1943. na Prenju), Jelena Ledere (umrla od pegavca u proleće 1943) i Bruno Finkelštajn. U Glavnom štabu Hrvatske bio je Dalibor Bonaci; u Gorskom kotaru - Mirko Drenovački Luka (poginuo septembra 1943. kod Sušaka); u Dalmaciji - Hrvoje Taratalja.

Tada je samo 1. proleterska divizija imala apotekara - Kolju (Kornel Bauer - poginuo početkom pete neprijateljeve ofanzive). U 9. diviziji (Dalmatinska) apoteku je vodio drogerista Duško Dragičević (stradao za vreme pete

ofanzive), dok su druge divizijske apoteke vodili svršeni kursisti - apotekar-ski pomoćnici (na primer: u 3. diviziji - Rea Almozljino, a u 7. banijskoj Duka Tatić).⁹⁵

Osim divizijskih apoteka pri nekim bolnicama formiraju se apoteke ili apoteke-skladišta. To je zavisilo od konkretnih sredstava i ljudstva, u junu 1943. formirane su u Hrvatskoj, na teritoriji južno od Save, apoteke: vojna apoteka br. 1 u Korenici; vojna apoteka br. 2 u Zbjegu; vojna apoteka br. 3 u Drežnici, i vojna apoteka br. 4 u Otočcu. One su imale zadatak da snabdevaju SnMS bolnice i jedinice koje se nalaze ili dejstvuju na području gde se apoteka nalazi. Prema mogućnostima vršile su i snabdevanje civilnog stanovništva.⁹⁶

U julu 1943. pri ambulanti na Moseču (Dalmacija) formirano je sanitetsko slagalište 4. operativne zone Hrvatske.⁹⁷

Traženje SnMS od saveznika

Ubrzani porast broja ranjenika i bolesnika, kao rezultat naglog razvoja oružanih snaga i sve intenzivnijih i većih borbi, zahtevao je i sve veće količine SnMS za njihovo zbrinjavanje. I pored stalnih napora da se što bolje iskoriste svi raspoloživi izvori SnMS, veoma teško su se mogle zadovoljiti rastuće potrebe. Rešavanje problema permanentne oskudice u SnMS iziskivalo je da se iznađu novi izvori za njihovu nabavku. Jedna od mogućnosti bila je da se zatraži pomoć od saveznika.

Vrhovni štab je u 1942. i 1943. u više navrata tražio od Moskve i SnMS. Pomoć od Crvene armije nije stizala. Postojala su razna objašnjenja. Tako je, na primer, Kominterna 11. februara 1943. javila Vrhovnom štabu »da su preduzete mere za upućivanje pomoći NOP-u, ali da se to ne može resiti iz tehničkih razloga«.⁹⁸

Prvi dokument koji govori o traženju pomoći od zapadnih saveznika, jeste depeša vrhovnog komandanta Tita upućena 16. maja 1943 (tačno kada je počela bitka na Sutjesci) Glavnom štabu Hrvatske. U depeši se nalaže da se od savezničke Komande za Srednji istok (sa kojom je nekoliko dana ranije uspostavljena veza) traže SnMS: zavoji, serum protiv pegavca i trbušnog tifusa, aparat za transfuziju krvi, serum protiv tetanusa i dr.⁹⁹ Stiglo je obaveštenje da će se kod Vrhovnog štaba 24. maja spustiti Vojna misija Velike Britanije sa oko 1400 kg sanitetskog materijala, pa su tražene tačne koordinate i azimut pravca mesta gde će se obaviti spuštanje.¹⁰⁰

Glavnom štabu Hrvatske stigla je od Vrhovnog štaba 24. maja 1943. ova depeša: »Čekamo Engleze i materijal 25. maja noću u Njegobućkom polju, gde oni traže«.¹⁰¹ Vojna misija Velike Britanije spustila se kod Vrhovnog štaba noću 27/28. maja 1943. dve noći kasnije od ugovorenog termina i to bez sanitetskog materijala.¹⁰²

⁹⁵ Svedočenje učesnika, knj. 21, str. 529. Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 1011 H.

⁹⁶ Zbornik SS, knj. 2, str. 37.

⁹⁷ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 416 H.

⁹⁸ Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941-1945. Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964, str. 418.

⁹⁹ Zbornik dok. NOR, Tom II, knj. 9, str. 260.

¹⁰⁰ Arhiv JNA, k. 6-1, reg. br. 18.

¹⁰¹ Zbornik dok. NOR, Tom II, knj. 2, str. 293.

¹⁰² Dikin, (F. W. D. Deakin) navodi da je 24. maja pre prvog poletanja, u bazi kod Derne, sanitetski materijal bio ukrcan u avion ali »kad smo obavili poslednje pripreme, iz Kaira nam je, bez objašnjenja, naređeno da iznesemo iz aviona sanitetski materijal, koji je već bio naveden partizanskom štabu« - Dikin F.V.D.: Bojovna planina, Nolit, Beograd, 1973, str. 21.

Dolaskom Vojne misije stvorena je mogućnost da se pomoći traži neposredno. Teška vojna situacija izazvana bitkom na Sutjesci nalagala je da se tad traži samo najnužnije. Šef SOVŠ-a, u izveštaju Vrhovnom štabu 1. juna 1943. predložio je da se zatraži samo hrana i zavojni materijal.¹⁰³ Sutradan, 2. juna, u opširnijem izveštaju šef SOVŠ-a detaljnije govori o potrebama u SnMS i daje spiskove neophodnih potreba, s tim što su one razvrstane u tri grupe na osnovu prioriteta.¹⁰⁴ Izuzetno teški uslovi koji su tada postojali nisu dozvoljavali da se pomoći odmah realizuje.

U bici na Sutjesci nastale su najveće teškoće. Nestašica SnMS naglo se povećala. Dovodi se u pitanje očuvanje i najminimalnijih zaliha. Centralna apoteka VŠ nalazila se krajem maja 1943. u selu Nikovići sa skromnom rezervom san. sredstava. Neposredno pre pokreta veći deo materijala razdeljen je odeljenjima Centralne bolnice VŠ, divizijama i brigadama koje su išle prema Pivi. Sa prvom grupom Centralne bolnice krenuo je i deo osoblja Centralne apoteke. Za najteže ranjenike koji su skriveni u pećinama ostavljena je neophodna količina SnMS. Ostatak materijala prenošen je na četiri tovarna konja i drugi deo osoblja Centralne apoteke priključen je koloni druge grupe Centralne bolnice koja se kretala sa 3. divizijom. Preko Pive materijal je prebačen gumenim čamcima. Posle Vučeva sva san. sredstva podeljena su bolničkim ešelonima - grupama ranjenika. Time se, u stvari, prekida rad Centralne apoteke VŠ (ponovo počinje sa radom septembra 1943. u Jajcu).¹⁰⁵ Zbog pomanjkanja tovarnih konja u mnogim ešelonima ranjenika sanitetsko osoblje samo je nosilo dodeljena sredstva. Obaveza da se ona sačuvaju i pod najtežim uslovima, smatrana je kao najvažniji zadatak. Učinjeni su izuzetni napor i podvizi da bi se taj zadatak izvršio.¹⁰⁶

Pomoći od zapadnih saveznika počela je posle bitke na Sutjesci. U dnevniku radio-depeša Britanske misije stoji da je prva pošiljka isporučena 29. juna 1943. na području sela Brateljevići kod Kladnja.¹⁰⁷ U našim izvorima stoji da je to bilo 30. juna 1943, što se zaključuje iz navoda u naređenju VŠ od 1. jula 1943. Štabu 1. proleterske divizije: »Dobili smo juče od Engleza veliki sanitetski materijal. Pošaljite u Kladanj konje za prenos i doktora da primi materijal za vas. Dajte mu jaku pratinju. Četničke bande vrlo drsko...«¹⁰⁸ Ovi podaci potvrđuju da je prva pošiljka SnMS od zapadnih saveznika dobijena u noći 29/30. juna 1943. godine.

Količine SnMS u prvim pišiljkama bile su veoma skromne, ali su one u tom momentu, uz konkretnu pomoći, imale i ne mali moralni efekat.

Posle bitke na Sutjesci Operativna grupa divizija Vrhovnog štaba našla se u istočnoj Bosni. Bolnica u selu Šekovići (istočna Bosna) prihvatiла је jula 1943. veliki broj ranjenika koji su tamo stigli posle probroja sa Sutjeske. S njima je došao i farmaceut iz Centralne apoteke VŠ mr ph. Bruno Finkelštajn. On je određen da pri toj bolnici oformi apoteku.¹⁰⁹

U ostalim krajevima zemlje i dalje se oseća pomanjkanje apotekarskih akdrova. To je usporavalo organizovanje apotekarske službe. Sredinom avgusta 1943. u 2. korpusu NOV Hrvatske (kasnije 6. korpus NOVJ) u Slavoniji počelo je s organizacijom apotekarske službe. Taj zadatak dobio je mr ph.

¹⁰³ Zbornik, SS, knj. 1, str. 171.

¹⁰⁴ Isto, knj. 12, str. 179.

¹⁰⁵ Hronike, sv. VII, str. 356-358.

¹⁰⁶ Katan E.: Napori za ublažavanje oskudice i očuvanje sanitetskih sredstava u toku bitaka na Neretvi-Sutjesci. Vojno-sanitetski pregled, 41:1, 49-53, 1984.

¹⁰⁷ Neretva-Sutjeska, 1943, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969. str. 191.

¹⁰⁸ Zbornik, dok. NOR-a, tom III, knj. 10, str. 11.

¹⁰⁹ Lični usmeni podatak.

Centralna apoteka SOVŠ u pokretu. Peta ofanziva, maj 1943.

Prve pošiljke sanitetskog materijala od Saveznika.

Boško Zdraviković, koji je 15. avgusta 1943. došao u korpus. On je ubrzo uređio centralnu apoteku korpusa i počeo sa planskim snabdevanjem san. sredstvima jedinica i bolnica.¹¹⁰

U to vreme, posle oslobođenja Bugojna 23. avgusta 1943, dolazi u 1. proletersku diviziju mr ph. Zdenko Gorup koji preuzima dužnost apotekara divizije.¹¹¹

3. SANITETSKO SNABDEVANJE I APOTEKARSKA SLUŽBA OD KAPITULACIJE ITALIJE DO OSLOBOĐENJA BEOGRADA, 20. OKTOBRA 1944.

Zaplena SnMS i stvaranje većih rezervi

Velike promene izazvane su kapitulacijom Italije. Došlo je do formiranja novih jedinica proširenja oslobođene teritorije i priliva novih kadrova, što je imalo poseban uticaj i na organizaciju sanitetske službe.

Za organizaciju sanitetskog snabdevanja od bitnog značaja je bilo što je došlo do stvaranja većih rezervi SnMS, dobijenih ratnim plenom od razoružanih delova 12 italijanskih divizija i iz oslobođenih gradova. Veći deo tih sredstava korišćen je za opremanje i snabdevanje novoformiranih jedinica NOVJ u do tada italijanskoj okupacionoj zoni. U toku septembra i oktobra 1943. na teritoriji Slovenije, Istre, Hrvatskog primorja, Like, Gorskog kotara, Dalmacije i Crne Gore, formirano je 32 brigade, odnosno 8 divizija i 4 korpusa NOVJ.¹¹²

U Sloveniji, od zaplenjene količine SnMS dosta je propalo u vreme nemacke ofanzive u septembru i oktobru 1943. Preostali materijal bio je osnova da se u decembru 1943. formiraju terenske apoteke - »Bober«, »Plaz«, »Planjava«.¹¹³

Velike količine san. sredstava zaplenjene, uglavnom, u Splitu, prebačene su na Moseč i Mosor. Na Mosoru, u Dubravama, formira se Centralno sanitetsko slagalište 4. operativne zone. Početkom oktobra, zbog neprijateljnih dejstava na tom terenu, slagalište se preko Biokova spušta u uvalu Mimice i evakuiše na Hvar te dobija naziv Sanitetsko slagalište 8. korpusa. Jedan deo san. sredstava prebačen je s obale na otok Vis, gde je, kasnije, formirano Sanitetsko slagalište SOVŠ. Posle je i Sanitetsko slagalište 8. korpusa sa Hvara prebačeno na Vis.¹¹⁴

Iz obalnog pojasa severnog Jadrana mnogo san. sredstava i materijala evakuisano je u Gorski kotar i Liku. U Otočcu se formira Glavno sanitetsko slagalište Sanitetskog odeljenja GŠ Hrvatske.¹¹⁵ Bilo je predviđeno da u njemu budu gro rezervi SnMS i da u organizovanoj shemi dobije zadatak osnovnog snabdevača sanitetskih slagališta Korpusa. Iz tog slagališta izvršeno je opremanje nekoliko novoformiranih hirurških ekipa i postojećih bolnica

¹¹⁰ Zbornik, SS, knj. 2, str. 376.

¹¹¹ Hronike, sveska VIII, str. 147.

¹¹² Anić N., i dr.: Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 280.

¹¹³ Kovacević M., Grahek B.: Terenske apoteke NOV Slovenije, Biblioteka vojnosanitetskog pregleda 34, Beograd, 1961, str. 18.

¹¹⁴ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 617 H.

¹¹⁵ Za smeštaj su korišćeni magacini pivara. Od oko 2 do 3 vagona materijala, deo se nije mogao koristiti za jedinice NOVJ. Veliki broj neprikładnih-glomaznih kompleta sanitetske opreme trebalo je deliti i tako sortirati da se dobiju prikladna pakovanja koja se mogu upotrebiti za transport na tovarnim konjima. - Podaci po ličnom sećanju mr ph. Aleksandra Špirilovića.

Prevoz zaplenjenog sanitetskog materijala posle kapitulacije Italije. Slovenija, Kočevski rog.

na području Gorskog kotara, Like, Korduna i Banije. Zbog neprijateljeve ofanzive početkom 1944, iz Otočca je izvršena evakuacija slagališta. Veće količine SnMS smeštene su u skloništa. Po nalogu SOVŠ deo san. sredstava odvojen je i prebačen u Drvar.¹¹⁶ Jedan deo sredstava postao je plen neprijatelja, jer nije pravovremeno pripremljen dovoljan broj skloništa za njegovo skrivanje.¹¹⁷

¹¹⁶ Za pratnju su bili određeni mr ph. Pavle Mrkušić i A. Hranilović.

¹¹⁷ Zbornik, SS, knj. 5, str. 112.

U Crnoj Gori, gde dejstvuje 2. korpus NOVJ u drugoj polovini meseca oktobra 1943. italijanska bolnica Crvenog krsta br. 73 stavila se na raspola-ganje NOVJ i to sa jednim malim kolima za jednog ranjenika u ležećem po-ložaju. Drugog sanitetskog materijala nisu imali. Cetnici su im bili oduzeli skoro sve. Ono što su uspeli da sakriju po privatnim kućama u Bijelom Polju i Beranama pokupilo se i prenelo u Pljevlja. Od prikupljenog SnMS, dolas-kom Italijana doktora farmacije i mobilizacijom studenta farmacije iz Pljevlja, stvara se mogućnost da se formira sanitetsko slagalište 2. korpusa. Na-lazilo se u Kolašinu, sa šefom mr. farm, dr Laurentijem.¹¹⁸

Znatnije količine SnMS dobijene su i prilikom oslobođanja većih mes-ta i gradova. Oslobođenjem Tuzle početkom oktobra 1943, došlo se do zna-čajnih količina SnMS. Snabdevene su sve jedinice koje su učestvovale u os-lobođanju grada kao i novoformirane. Preostali deo sredstava prebačen je do bolnice u Šekoviće što je bila osnova da se uz tu bolnicu oformi Sanitetsko slagalište br. 1 Trećeg korpusa.¹¹⁹

Razvoj apotekarske službe i stručni rad

Priliv farmaceuta i studenata farmacije iz novooslobođenih mesta i sa okupirane teritorije, doveo je do bržeg razvoja apotekarske službe.

Organizaciona struktura širi se i dopunjuje. Dolazi do jačanja trupne apotekarske službe popunjavanjem divizijskih apoteka stručnim kadrom-apotekarom. Pokazala se potreba da se i u brigadi uvede sanitetsko-snabdevački organ. Dat je i predlog da se u tom smislu izvrši dopuna Stata-ta.¹²⁰ Za sanitetsko-snabdevačkog organa u brigadi obično su postavljeni apotekarski pomoćnici-kursisti ili mlađi studenti farmacije.

Sada se više nego ranije pojavila potreba održavanja kurseva za apo-tekarske pomoćnike. Po uzoru na prvi takav kurs, koji je održan u oktobru 1942. u Drinićima, u 1943. i 1944. održana su još 4 kursa pri Centralnoj apo-teci VŠ, odnosno pri sanitetskom slagalištu SOVŠ.¹²¹ Takve kurseve, u to vre-me i kasnije, organizovali su sanitetski odseci glavnih štabova i korpusa. Sv-ršeni kursisti raspoređivani su na određena mesta u divizijama, brigadama, sanitetskim slagalištima, bolnicama gde je bilo najviše potreba za takvim kадrom.

U 1944. snažno jačaju jedinice Vojne pozadine - formiraju se korpusne vojne oblasti, komande područja i mesta. Vojnopozadinski organi mogli su po potrebi da formiraju bolnice. Oni su vodili brigu za njihovo obezbeđenje i snabdevanje. U vojnim područjima obično su se formirale i apoteke - skla-dišta u blizini grupe bolnica ili u sastavu bolnice, sa zadatkom da snabdevaju san. sredstvima bolnice i jedinice na tom području.¹²²

Apoteke - skladišta, apoteke bolnica i divizijske apoteke obavljale su, zavisno od uslova i mogućnosti, i *stručni rad*. Stručni rad praktički je obuh-vatao izradu lekova, galenskih pripravaka, korišćenje i preradu lekovitog bi-lja, proizvodnju farmaceutskih hemikalija i sl. U mnogo manjoj meri bio je zastupljen laboratorijski rad - kontrola lekova, biohemijske, toksikološke i druge analize. Lekovi i galenski pripravci koji su se izrađivali, bili su prvenst-

¹¹⁸ Isto, knj. 1, str. 414 i 424.

¹¹⁹,¹²⁰ Finkelštajn B., Katan E.: Razvoj farmaceutske službe u NOV i POJ na teritoriji istočne Bosne, Arhiv za farmaciju br. 1, 1952, str. 13.

¹²¹ Zbornik SS, knj. 2, str. 177.

¹²² Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 317 H.

¹²² Zbornik, SS, knj. 10, str. 614.

Prevoz sanitetskog materijala i opreme za bolnicu Petrova gora. 1943.

Priprema lekova u apoteci na Kalniku. Krajem 1943.

veno, prioritetni lekovi važni za zbrinjavanje ranjenika i bolesnika i kao sredstva za preventivnu medicinsku zaštitu. Za njihovu izradu koristile su se farmaceutske hemikalije, većinom uzete iz civilnih apoteka i iz ratnog plena, lekovito bilje i druge sirovine iz mesnih izvora. Primenom stručnog znanja farmaceuta omogućeno je još bolje korišćenje za sanitetsko snabdevanje. Time se, unekoliko, ublažavala nestašica gotovih lekova.

Obavljanje stručnog farmaceutskog rada zavisilo je od opreme i pribora. Dobar deo opreme bila su improvizovana sredstva izrađena u sanitetskim i drugim radionicama. Koristio se i pribor iz domaćinstva koji je mogao da posluži pri izradi lekova. U mestima gde je postojala civilna apoteka, izrada lekova i galenskih pripravaka najčešće se vršila u njoj. Kada bi bile tamo smeštene vojne apoteke, obično bi vršile snabdevanje i NOVJ i civilnog stanovništva.

Izrada lekova i galenskih pripravaka vršila se, načelno, po propisima farmakopeje, koju su većina (naročito stacionirane-terenske) apoteke imale. Odstupanje od propisa i prilagođavanja bila su obično u situacijama kada je nedostajao neki manje bitan sastojak ili hemijski ne baš potpuno čista supstanca, odnosno kada nije bilo određenog pribora za propisani postupak. Obavezno se vodilo računa da i u najnepovoljnijim uslovima izrađeni lekovi i galenski pripravci ne budu ispod minimuma stručnih zahteva za njihovo lekovito svojstvo i delovanje. Apoteke su, kad god je to bilo moguće, organizovale i izradu sapuna.

U tome su postignuti dobri rezultati. Neke komande izdavale su i posebna naređenja za obavezno prikupljanje masnoća i masnih otpadaka za njegovu izradu.¹²³

Sanitetsko snabdevačke ustanove (apoteke, apoteke-skladišta, sanitetska slagališta) imale su zadatka i organizovanje izrade, odnosno proizvodnje zavojnog materijala, ortopedskih pomagala, raznog pribora, delova sanitetske i bolničke opreme i dr.

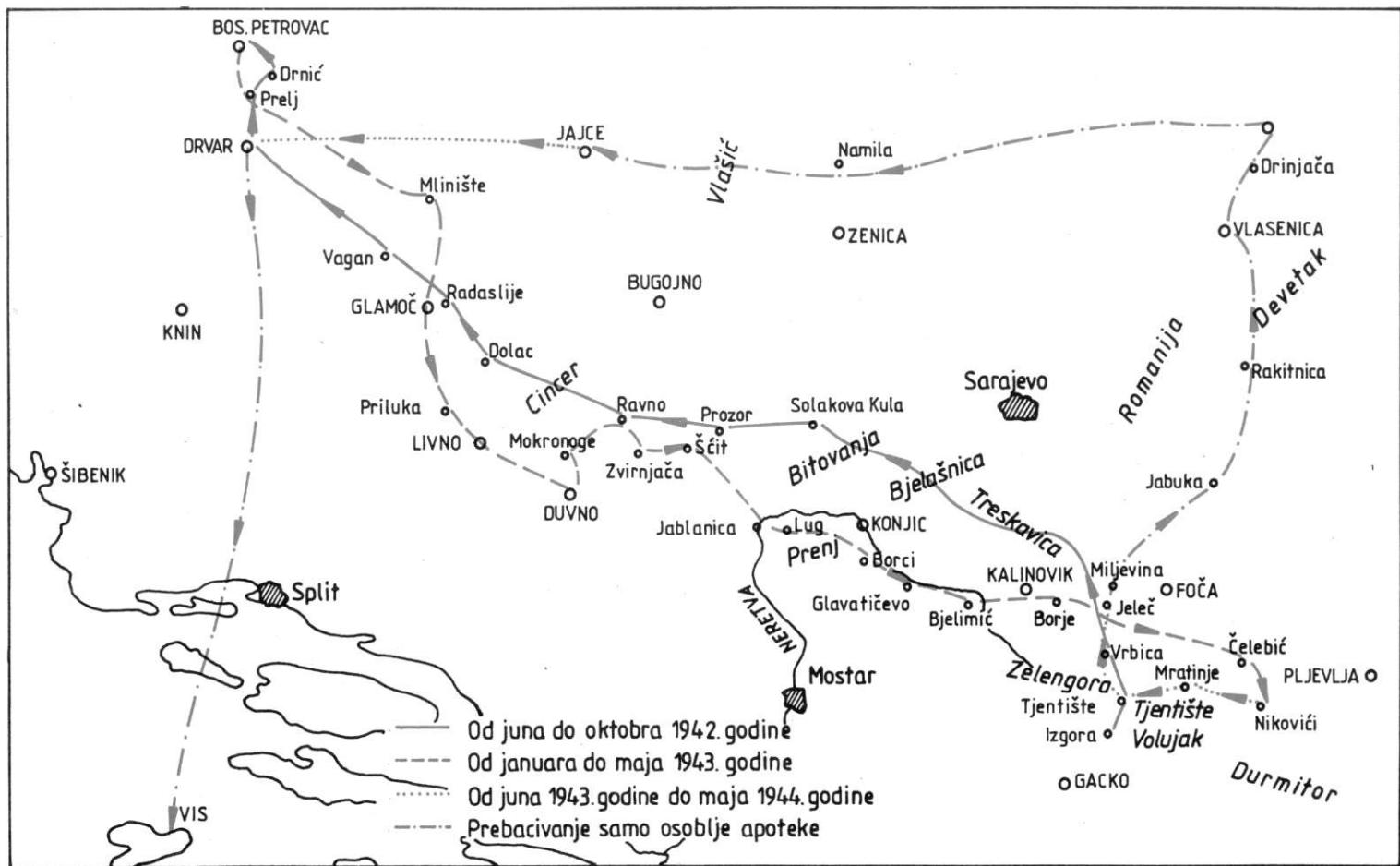
Prema potrebama i mogućnostima formirane su i sanitetsko-tehničke radionice (stolarske, limarske, mehaničarske, ortopedske i slične) posebno ili uz apoteku-skladište vojnog područja, odnosno uz sanitetsko slagalište korpusne vojne oblasti. Skoro u svim krajevima organizovane su tkaonice zavojnog materijala na seoskim razbojima. Značajnijih rezultata bilo je u izradi zavoja, nosila, udlaga, buradi za dezinfekciju, raznog pribora i bolničke opreme.¹²⁴

Proizvodnja farmaceutskih hemikalija bila je, iz objektivnih razloga, veoma ograničena. Zapaženiji uspeh postignut je krajem 1943. u Hemijskoj laboratoriji SOVŠ u Jajcu. Korišćena su postrojenja hemijske fabrike Bosansko d.d. Za dva meseca proizvedeno je više vrsta hemijskih supstanci i to u značajnijim količinama.¹²⁵ Vršene su pripreme za proširenje programa proizvodnje, jer su postojali osnovni uslovi i mogućnosti. Do toga nije došlo jer se Jajce moralo napustiti početkom januara 1944. godine.

¹²³ Zbornik, SS, knj. 11, str. 451.

¹²⁴ U Sloveniji su u Čnomelju i ostalom delu Bele Krajine, šumske tkaonice davale vrlo dobar kvalitet gaze i zavojja. U Jajcu su izrađivane diteriksove i druge udlage, hemijski termofori i autoklavi. Vršena i adaptacija sanitetskih vagona. Arhiv sanit. službe, Inv. broj 649 H. - U mehaničarskoj radionici koja je prvo bila u Starom Gradu na Hvaru a zatim u Komizi na Visu, u novembru i decembru 1943. izrađeno je: 63 partizanska bureta, 54 sterilizatora, 173 pincete, 50 karbitnih lampi, 30 Kramerovih šina i dr. Stolarska radionica u Visu izradila je u istom periodu 253 nosila, 40 nosila sa nogama, 114 diteriksovih udlaga i 200 nanula. - Zbornik SS, knj. 2, str. 176.

¹²⁵ Proizvedeno je: 40 kg sublimata, 30 kg belog živinog precipitata; 600 kg natrijevog sulfita (zamena za burove tablete, 5000 kg hlorornog kreča, 20 kg magnezijevog sulfata, 1000 g kalijelevog hlorida, hemijski čistog za injekcije, 1000 g srebrenog nitrata, uglavnom, prerađenog u štapiće (lapis) Arhiv sanitetske službe, inv. broj 649 H.

Pokreti Centralne apoteke SOVŠ, 1942 - 1944.

Decembra 1943. pri bolnici 3. korpusa br. 1 u Šekovićima (istočna Bosna) završene su pripreme za proizvodnju vakcine protiv trbušnog tifusa iz kulture koju je poneo iz Tuzle bakteriolog dr Simeon Griner. Radi toga je izvršena i adaptacija električnog termostata za grejanje na čumur (drvni ugalj). Međutim, neprijateljeva ofanziva omela je dalji rad. Kasnije se nije moglo nastaviti sa radom jer se nije uspeo sačuvati materijal.¹²⁶

Pomoć saveznika u SnMS

Početkom oktobra 1943. postignut je dogovor sa saveznicima o pružanju pomoći NOVJ u zbrinjavanju ranjenika u bolnicama u Italiji i o snabdevanju SnMS. U sastavu Štaba Baze NOVJ u Bariju, bilo je i sanitetsko odelenje, koje je imalo zadatak da organizuje dobijanje SnMS od saveznika.

Dobijena SnMS slata su brodovima na Vis ili direktno avionom do jedinica.¹²⁷ U Bari je kasnije (februara 1944.) upućen i apotekar mr ph Dalibor Bonači da neposredno sarađuje sa saveznicima u vezi sa slanjem SnMS. Formirano je i privremeno sanitetsko slagalište u Monopoliju.¹²⁸

Prva pošiljka SnMS, oko 10 tona, dopremljena je brodom na Vis 17. oktobra 1943.¹²⁹ Na Visu je postajalo Sanitetsko slagalište SOVŠ. Njegova osnovna uloga bila je da prihvata san. sredstva koja su iz Italije upućivana brodovima.¹³⁰ Tu se obavljalo sortiranje i prepakiranje sredstava u manja koleta. Zadatak je bio da vrši i snabdevanje san. sredstvima bliže korpusa prebacivanjem materijala na kopno. Iz tog slagališta organiziran je krajem 1943. dotur SnMS za jedinice 8, 4, 5. i 1. korpusa NOVJ. Mnoge prepreke koje su na tom putu bile uticale su daje prebacivanje materijala za 5. i 1. korpus (preko Like za zapadnu Bosnu) trajao skoro tri meseca. Brži i bolji način bilo je slanjem san. sredstava avionom sa aerodroma u Brindiziju direktno jedinicama.¹³¹ Pošiljki san. sredstava avio-transportom, nije bilo mnogo u drugoj polovini 1943.¹³² Sa mnogo češćim i većim avio-pošiljkama sredstava počinje tek u proleće 1944.

Apotekarska služba u korpusu

U drugoj polovini 1943. i početkom 1944. u korpusima se ubrzano vrši organizovanje sanitetske službe. U prvo vreme nije bilo posebnog propisa. Uputstva i naređenja koja su u vezi s tim izdavana, obezbeđivala su približno istu organizaciju. Tako je bilo i sa organizovanjem apotekarske službe u korpusu NOVJ. Na osnovu Nacrta sanitetske službe korpusa,^{132a} koji je napisan u martu 1944. (trebalo je da bude dopuna Statuta) izvršena je u svim korpusima organizacija na istim principima. U sanitetskom odseku (odeljenju)

¹²⁶ Finkelštajn B., Katan E., n.d. str. 13.

¹²⁷ Zbornik SS, knj. I, str. 363.

¹²⁸ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 625 H.

¹²⁹ Hronologija NOR-a, str. 568.

¹³⁰ Prema dokumentu Odseka za pomorski transport (Bari, 3. januara 1945) u vremenu od 15. X 1943. do 31. XII 1944. preko luka Bari-Monopoli, upućeno je 47.610 kg SnMS primljenog od saveznika. - Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 6768 D. i Arhiv VII, k. 2095, br. reg. 7/1-3.

¹³¹ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 623 H.

¹³² U dopisu Komande Baze NOVJ u Italiji, odelenje za snabdevanje »C« odsek, broj 170 od 11. VIII 1944. godine Sanitetskom odelenju VŠ navodi se da je poslat »zračnim putem u toku mjeseca novembra i decembra 1943. ukupno 10 kanti i 590 povoja. Opaska: Točne specifikacije, kao i područja na koja je bacan sanitetski materijal, u popisu dobijenom od Saveznika nije naznačeno«. Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 6673.

^{132a} Zbornik SS, knj. 12, str. 295.

korpusa postojao je referent za apotekarstvo. On je imao zadatak da se stara za pravilnu raspodelu sredstava, obuku i raspored apotekarskih kadrova u korpusu, da kontrolise rad divizijskih apotekara i rukovalaca sanitetskog slagališta korpusne vojne oblasti (KVO).

U korpusnoj vojnoj oblasti formiraju se sanitetska slagališta i radionice. Na čelu sanitetskog slagališta je rukovalac koji se stara o čuvanju i obezbeđenju sanitetskih materijalnih sredstava, vrši snabdevanje operativnih jedinica i bolnica na području KVO potrebnim sredstvima, stara se o popuni slagališta i organizuje radionice za proizvodnju zavojnog materijala, udlaga, nosila, ortopedskih pomagala i drugih sanitetsko-tehničkih potreba. Sanitetsko-snabdevačke ustanove stvarane su za određene teritorije uporedo sa formiranjem vojnopolazinskih komandi. Obično su ostajale na toj teritoriji sa zadatkom da, pored teritorijalnih bolnica, snabdevaju SnMS i sve operativne i partizanske jedinice, bez obzira na njihovu formacijsku pripadnost.

Različitost uslova, stepen razvoja i druge okolnosti uticale su da je organizacija apotekarske službe, zasnovana na istim osnovnim principima, imala u pojedinim korpusima različite oblike. Neki korpsi formirali su dva ili više sanitetskih skladišta. Retko se dešavalo da su se sredstva iz jednog slagališta prebacivala u drugo radi izjednačavanja količina i assortimana. U nekim borbenim dejstvima, naročito operacijama, radi boljeg i pravovremenog snabdevanja SnMS, odvajali su se istureni odeljci sanitetskih slagališta. U Sloveniji su zadatke sanitetskih slagališta korpusa, odnosno korpusnih vojnih oblasti vršile terenske apoteke (TA). To je bio specifičan tip konspirativnih, samostalnih sanitetsko-snabdevačkih ustanova.¹³³

I u nekim divizijama bilo je odstupanja u odnosu na stavove iz Statuta. Ako je divizija operisala na velikoj teritoriji, tada se vršila podela i divizijske apoteke. Nekad se i uz isturenu hiruršku ekipu izdvajao i deo rezervi SnMS divizijske apoteke.

Ustanove za sanitetsko snabdevanje

Sanitetsko-snabdevačke ustanove (slagališta, apoteke) čiji je osnovni zadatak bio snabdevanje SnMS jedinica i bolnica NOVJ, često su snabdevale civilno stanovništvo i neke civilne zdravstvene ustanove na oslobođenoj teritoriji.¹³⁴

Posebna osobenost sanitetskog snabdevanja u NOR-u bila je razmeštaju slagališta i apoteka, i u načinu smeštaja i čuvanja san. sredstava. Snabdevačke ustanove obično su bile locirane na teže pristupačnim mestima,daleje od komunikacija. Nalazile su se ne samo na oslobođenoj, nego i na poluoslobodenoj teritoriji, a za vreme neprijateljevih ofanziva često bi ostale tajno smeštene i na terenu koji kontroliše neprijatelj. Rad se odvijao pod različitim okolnostima. Dok je u nekim krajevima smeštaj i rad bio potpuno javan i poznat stanovništvu tog područja, dotle je u pojedinim krajevima bio potpuno tajan. U svim slučajevima, bez obzira na stepen tajnosti smeštaja i rada, najveći deo SnMS čuvan je u tajnim skloništima a manje rezerve nalazile su se na mestu rada slagališta ili apoteke.

Za apoteke i slagališta, u relativno stabilnim situacijama, određivale su se pogodne prostorije, po mogućnosti, s uslovima i za stručni rad. Rezerve SnMS različito su smeštane i čuvane. To je zavisilo od količine, raspoloživog prostora, opštevojne situacije, prilika na terenu i drugih okolnosti.

¹³³ Kovačević M., Grahek, n.d. str. 10-12.

¹³⁴ Zbornik SS, knj. 2, str. 369.

Raspored sanitetsko snabdevačkih ustanova na teritoriji Slovenije 1944.

Skladište u bunkeru terenske apoteke »Gorjanci«. Slovenija, 1944.

Mnogi problemi za smeštaj i čuvanje rezervi SnMS nastajali su u vreme neposrednih borbenih akcija neprijatelja, kada je sigurnost teritorije bila neizvesna. Ukoliko se u takvima prilikama morao napuštati teren, a transportnih mogućnosti nije bilo da se sredstva evakuišu, sklanjala su se, odnosno skrivala. Zavisno od prilika na terenu za to su se koristila prirodna skrovišta, postojeći objekti ili unapred pripremljena i izgrađena skloništa.

Kao prirodna skrovišta najčešće su se koristile pećine, vrtače, zapuštene krečane, kamenolomi i sl. U njima su, nekad, vršena i prilagođavanja da bi se stvorili bolji uslovi i veća sigurnost, naročito kad se računalo na duže korišćenje takvog skrovišta.

Za skrivanje SnMS korišćene su i razne kolibe, pojate, štale, usamljene vinogradarske i seoske kuće. U većim mestima dobro su poslužili tavani, podrumi i druge skrovite prostorije. Kada nije bilo drugih mogućnosti, sanitetska sredstva su i zakopavana u pogodnoj i sigurnoj ambalaži. Za sklanjanje većih rezervi izgrađivana su i posebna skloništa najrazličitijih tipova. Njihova izrada vršena je u najvećoj tajnosti. Građene su zemunice, bunkeri, »baze«. Bilo ih je počev od primitivno iskopanih jama (često i vlažnih) i postojećih tunela, pa sve do uređenih prostorija sa pećima za grejanje, improvizovanim uređajima za ventilaciju i, čak, s električnom instalacijom za osvetljenje, kako je to, na primer, imala terenska apoteka »Gorjanci« u Sloveniji.¹³⁵

Za gradnju skloništa birani su tereni u manjoj ili većoj udaljenosti od bolnice, apoteke ili slagališta. U bolnicama i sanitetsko-snabdevačkim ustanovama čuvan je samo deo rezervi potreban za redovnu potrošnju, dok su veće zalihe (ako ih je bilo) smeštene u skloništa uz obaveznu strogu konspira-

¹³⁵ Kovačević Grahek, n.d. str. 39.

raciju. Obično se po materijal išlo noću. To su činila određena lica koja su znala gde se nalazi sklonište. Oni su potrebne količine sredstava donosili u slagališta ili apoteke, odakle se vršilo snabdevanje jedinica i bolnica.

Čuvanje SnMS u skloništima imalo je i svojih manjkavosti. U dosta slučajeva dolazilo je do propadanja materijala u vlažnim zemunicama zbog predugog stajanja, nestručnog smeštaja i neodgovarajuće ambalaže.¹³⁶ Bilo je, ponegde iz osećaja prevelike sigurnosti ili zbog kratkoće vremena, da nije izgrađen potreban broj skloništa za smeštaj SnMS u slučaju opasnosti. Dogodilo se da neprijatelj dođe do dela rezervi,¹³⁷ naročito onda kada je bilo propusta u izradi skloništa (površna i brza izrada, slabo maskiranje i sl.), ili i zbog neopreznosti, odnosno nebudnosti. Veoma retko je bilo da su SnMS pronađena zbog izdaje.

I pored svih propusta i manjkavosti način smeštaja i skrivanja sanitetskih sredstava u prirodna skrovišta i, posebno, izgrađena tajna skloništa, dao je veoma dobre rezultate. Takvih, posebno izgrađenih skloništa bilo je u toku NOR-a u svim krajevima zemlje. Njihov broj se naročito povećao posle kapitulacije Italije kada je došlo do većih količina SnMS, odnosno kada je počela da pristiže i znatnija pomoć od saveznika.

Dotur SnMS avio-transportom

U vezi sa slanjem SnMS od saveznika, Sanitetska misija NOVJ u izveštaju šefu SOVŠ od 20. januara 1944. iz Barija obaveštava: »Danas smo imali sastanak sa pukovnikom Penmanom, koji je određen da se stara o snabdevanju NOVJ sanitetskim materijalom. On nam je rekao da je za Jugoslaviju određeno 600 tona raznog sanitetskog materijala - instrumenata, od toga 150 tona treba da se pošalje avionima u martu-aprilu. Prvih 50 tona počeće da se baca najprije za 4 nedelje«.¹³⁸

Dopunsko obaveštenje dato je u izveštaju od 3. februara 1944. »Da bi se sanitetski materijal brže slao na određena mesta, držimo da je najbolje da se šalje zračnim putem. U tome su se složili i Englezzi. Oni uopće nerado šalju sanitetski materijal na otok Vis jer smatralju da je to spor i nesiguran put. Mi smo dali izvjesni ključ za pojedine korpuše (Dalmacija 15%, 2. korpus 15%, Hrvatska 10%, centr. Bosna 10%, ist. Bosna 10%, zapadna Bosna 10%, Slovenija 10%, Slavonija 10%, Makedonija 5% i Srbija 5%). Molimo da nam javite u slučaju hitne potrebe gde da se pošalje i koji sanitetski materijal zračnim putem«.¹³⁹

Avio-pošiljke stizale su obično noću. Najčešće su san. sredstva bacana, upakovana u specijalnim kantama ili su spuštana padobranima u nepromičivim vrećama i balama. Avionima koji su se spuštali na improvizovane aerodrome radi ukrcavanja ranjenika za bolnice u Italiji, takođe su stizale pošiljke SnMS.

Prilikom bacanja materijala iz aviona bilo je i nepreciznosti. Dolazilo je da su neke pošiljke razbacane na širokom prostoru ili su padale na teško pristupačna mesta i u jaruge. Pri naglim promenama vojne situacije i jakih neprijateljevih dejstava, moralo se na brzinu sakupljati materijal. Kad se nije uspevalo da se evakuiše celokupna pošiljka, nastojalo se da se ona sakrije ili zakopa.

¹³⁶ Zbornik SS, knj. 6, str. 330, Hronike III, str. 254.

¹³⁷ Zbornik SS, knj. 2, str. 188.

¹³⁸ Zbornik SS, knj. 1, str. 363.

¹³⁹ Isto, str. 370.

Da sve nije išlo kako treba, može se zaključiti i po stalnim zahtevima koji su upućivani saveznicima da se ubrza slanje SnMS. - Brigadni general Kameron (Cameron) dostavio je Sanitetskoj misiji NOVJ kopiju svog izveštaja od 19. aprila 1944. upućenu svojim predpostavljenim, u kojem ih obaveštava: »Što se tiče dostavljanja sanitetskog materijala NOVJ - isto je tako nezadovoljavajuće. Pukovnik Nikolić kao i major Rodžers, obavestili su me da je nestaćica u sanitetskom materijalu u Jugoslaviji akutna i nedostavljanje ovoga izaziva vrlo veliko nezadovoljstvo. Zna se da se veliki sanitetski materijal nalazi u Italiji pod vašom kontrolom, ali da nije moguće da ga se odatile transportira. Smatram da je jedini način da se predusretne ova veoma nesretna situacija da se stavi medicinskoj službi na raspolaganje jedan avion. On bi mogao da odnosi jako potreben sanitetski materijal i da evakuira ranjenike i bolesnike prilikom povratka. Ovaj zahtev za jednim avionom smatramo kao minimalno traženje«.¹⁴⁰

U izveštaju Sanitetske misije NOVJ od 30. aprila 1944. upućeno načelniku SOVŠ, navodi se koja su sva sredstva tražena od saveznika, pa se, zatim, dodaje: »Major Šorki (Sharkey), koga je ovamo iz Kaira poslao pukovnik Penman, poslije našega demarša pokazao nam je jučer, 28. aprila, čitavu hrpu lista već bačenog sanitetskog materijala. Šaljemo Ti shemu iz koje se vidi što je i kuda bačeno u toku prošlog mjeseca (mart) i koliko buradi: Vojvodina 7, Slovenija 95, Crna Gora 0, Istra i Primorje 61, zapadna Hrvatska 73, ist. Bosna 50, Dalmacija 6, zap. Bosna 3, Slavonija 9, Vrhovni štab 7, Makedonija 7, Srbija 3. U februaru je bačeno u svemu u Hrvatsku 2 bureta. - Držim da će sada materijal biti bacan, manje-više, urednije nego do sada...«¹⁴¹

O sledećim pošiljkama postoji podatak da je poslat »zračnim putem tokom mjeseca aprila 1944. ukupno 219 kanti, u toku mjeseca maja ukupno 283 koleta a u razdoblju od 5. juna do 5. avgusta 1944. ukupno 7187 kg«.¹⁴²

U svemu tome bilo je i propusta. Tako neke pošiljke nisu stizale kada su bile najpotrebniye (u vreme kritičnih situacija) ili su stizale sa zakašnjnjem. Njihov assortiman nije se uvek poklapao s potrebama. Slate su veće količine lekova ili drugog materijala na onu teritoriju gde nisu bile neophodne, a sredstva u kojima se oskudevalo, nisu dobijana tamo gde je trebalo, odnosno dobijana su u veoma malim količinama.^{142a}

Od saveznika je primljeno najviše SnMS u prvoj polovini, odnosno do jeseni 1944. Dosta pošiljki san. materijala bilo je i u proleće 1945.

Kako je bilo sa slanjem pomoći u SnMS od Sovjetskog Saveza, vidi se iz izveštaja dr Đure Mešterovića od 30. jula 1944. poslatog SOVŠ-u iz Moskve (preko šefa Vojne misije NOVJ u SSSR), u kojem piše: »Sav sanitetski materijal i instrumenti, čije je spiskove uputio šef Vojne misije NOVJ u SSSR Vrhovnoj komandi Crvene armije 23. aprila o.g., nalazi se na aerodromu, odakle je već poslata izvesna količina za Jugoslaviju. Ali, slanje je otežano zbog velike udaljenosti cilja. Približavanjem Crvene armije našim granicama biće moguće doturanje onih količina sanitetskog materijala koje mi zahtevamo...«¹⁴³

U proleće i leto 1944. bilo je nekoliko avio-pošiljki SnMS iz Sovjetskog Saveza. Obimnija pomoć počela je pristizati posle oslobođenja Beograda, naročito u opremi za etapne bolnice.

¹⁴⁰ Isto, str. 388.

¹⁴¹ Isto, str. 386.

¹⁴² Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 6673 D.

^{142a} Isto, Inv. br. 7912 D.

¹⁴³ Zbornik SS, knj. 12, str. 329.

Prihvatanje savezničkih pošiljki sanitetskog materijala, 1944.

Pomoć od saveznika stizala je i prilikom dolaska njihovih sanitetskih ekipa i ekipa nekih međunarodnih ili nacionalnih institucija. Obično su one za svoj rad donosile sa sobom neophodnu opremu i sanitetski materijal.¹⁴⁴

Izrada lekova i galenskih pripravaka

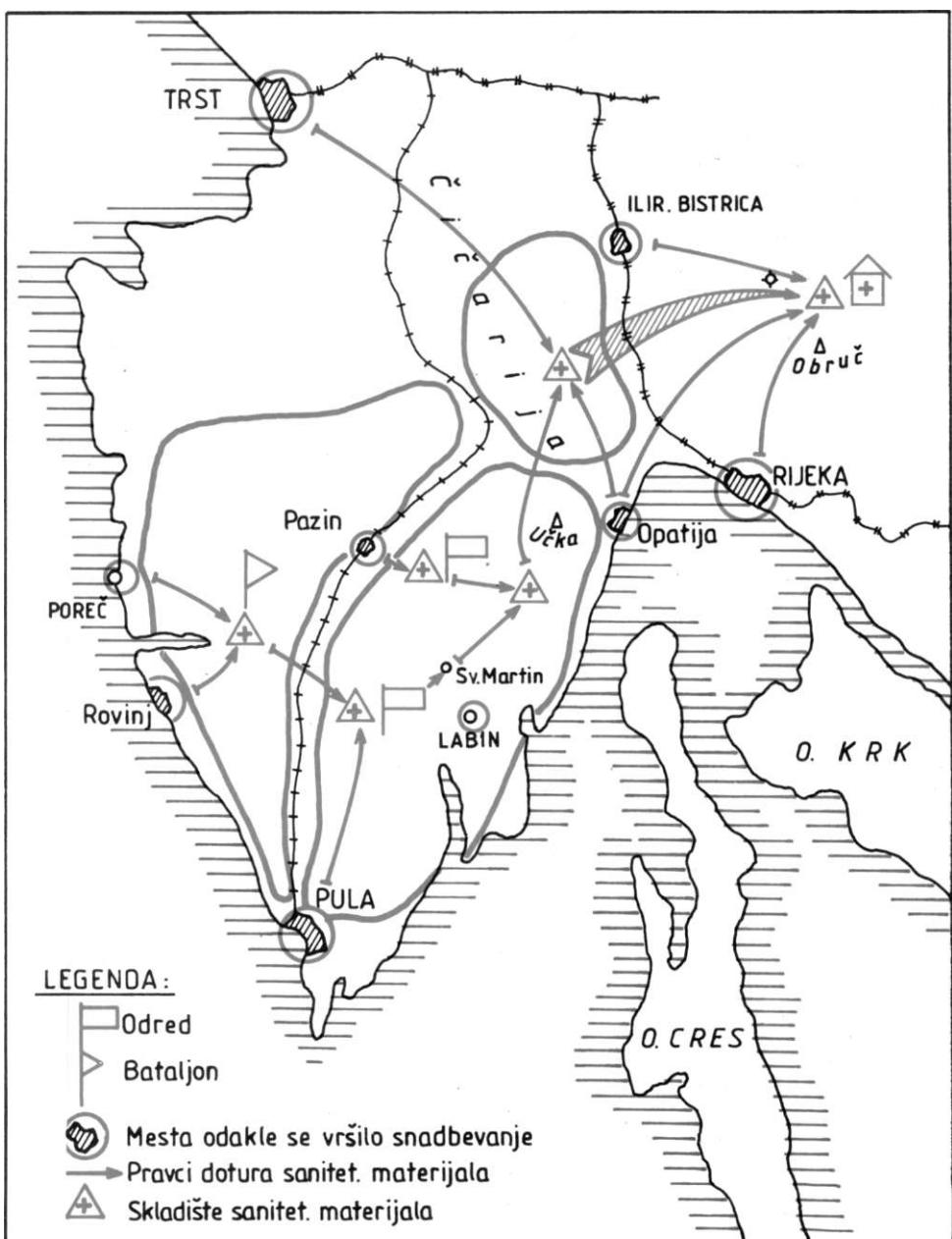
Pošto su korpusne vojne oblasti pokrivale veliku teritoriju, bilo je neophodno da sanitetsko-snabdevačke ustanove budu što samostalnije. To je nametalo da i brigu oko pronalaženja izvora SnMS bude i dalje zadatak svakog slagališta i apoteke.

Potrebe su se naglo povećavale. Pošiljke od saveznika olakšavale su problem, ali to nije umanjivalo značaj korišćenja dotadašnjih osnovnih izvora SnMS - ratnog plena i mesnih sredstava. Posebno se nastojalo da se što bolje organizuje nabavka san. materijala i sredstava sa okupirane teritorije. Nabavka, uglavnom kupovina preko raznih veza, vršena je i u nekim gradovima van naše zemlje. Terenske apoteke u Sloveniji nabavljale su lekove i drugi materijal iz Graca, Beća, zatim iz Gorice, Trsta, Milana, pa čak i iz Praga. Uglavnom, to su bile samo povremene nabavke, dok je za nabavku iz Trsta veza bila stalna više od 8 meseci.¹⁴⁵

U toku 1944. izrada, odnosno proizvodnja lekova i galenskih pripravaka je redovnija, masovnija i kvalitetnija. Obavljana je u većim bolničkim, terenskim i korpusnim apotekama gde su bile, u posebnim prostorijama, uređene i opremljene galenske laboratorije. Rezultati rada tih laboratorijskih bili su različiti, sa manje ili sa više uspeha. Sve je zavisilo od konkretnih prilika i mo-

¹⁴⁴ Major dr Džejms (James) stigao je 17. januara 1944. sa materijalom za mesec dana za jednu bolnicu. Od tog materijala dobar deo je posao za bolnicu u Morači. - Iz izveštaja načelnika saniteta 2. korpusa od 30. januara 1944. Zbornik SS, knj. 1, str. 424.

¹⁴⁵ Kovačević i Grahek, n.d. str. 53 i str. 19.

Nabavka sanitetskog materijala iz okupiranih mesta. Istra 1942–45. (Iz knj. A. Šivic)

gućnosti. Izdavana su i posebna uputstva za proizvodnju. Tako, na primer, Apotekarski odsek SOVŠ pod br. 299 izdao je 10. oktobra 1944. »Uputstvo o proizvodnji sanitetskog materijala u okviru Korpusne vojne oblasti«.¹⁴⁶ Veliki uticaj na rad pojedinih laboratorijskih imale su okolnosti koje su proizlazile iz opštevojne situacije i stabilnosti oslobođene teritorije. Najbolje uslove, pa

¹⁴⁶ Zbornik SS, knj. 12, str. 377-378.

i rezultate, imale su galenske laboratorije koje su radile u Italiji, odnosno u mestima i gradovima na konačno oslobođenoj teritoriji.

U Komiži na Visu, uz Sanitetsko slagalište SOVŠ u prostorijama Fabrike sardina, radila je Hemiska laboratorija za izradu lekova. Imala je zapožene rezultate.¹⁴⁷

U Italiji su formirane dve galenske laboratorije. Prva u Bariju u proleće 1944, a druga u Traniju u letu iste godine. Neposredno su pripadale SOVŠ-u.

Farmaceutska laboratorija NOVJ u Bariju proizvodila je razne masti, tablete, dražeje, rastvore, čajeve itd. U laboratoriji je radio jedan farmaceut sa pomoćnim osobljem.¹⁴⁸

Osnivanjem Vojnofarmaceutske laboratorije u Traniju, prvi put se u NOR-u proizvode san. sredstva u sređenim prilikama, daleko od fronta i sa sredstvima proizvodnje koja su uobičajena u farmaceutsko-hemijskoj industriji.¹⁴⁹

Pri Sanitetskom odseku 6. korpusa NOVJ osnovan je, sredinom 1944, Kemijsko-analitički zavod za ispitivanje živežnih namirnica. Upravnik zavoda bio je dr ph Ivan Berkeš.¹⁵⁰

Apotekarski odsek SOVŠ

Prilikom prerastanja Sanitetskog odseka VŠ u Sanitetsko odeljenje aprila 1944, u njegovom sastavu formira se apotekarski odsek. Dotadašnji referent za apotekarstvo mr ph Jela Žunjić postavljena je za šefa Apotekarskog odseka SOVŠ.¹⁵¹

U sanitetskim odsecima (odeljenjima) glavnih štabova Hrvarske, Slovenije, Vojvodine, a kasnije Makedonije i Srbije, formacijski su postojali referenti za apotekarstvo, odnosno apotekarski odsek. Dužnost im je bila da rukovode apotekarskom službom u okviru nadležnosti sanitetskog odseka (odeljenja). Organizovana su i sanitetska slagališta. U tome je bilo dosta različitosti. To je proizašlo iz posebnih okolnosti, odnosno razdoblja oružane borbe kada su pojedina slagališta formirana, i osobenosti uslova u kojima su ona radila.

Radi boljeg povezivanja i uskladivanja rada apotekarske službe NOVJ održana je, septembra 1944. pri Apotekarskom odseku SOVS, na Visu konferencija sa rukovodiocima apotekarske službe glavnih štabova Hrvatske, Slovenije i Srbije.¹⁵²

¹⁴⁷ U laboratoriji su izradivane razne masti (borna, cinkova, sulfamidska, sa srebrnitratom i dr.), kuvan je sirup od žalfije, destilisan je alkohol i izrađivan »fitokombin« (patentirani preparat za granulaciju). Napravljeno je nekoliko hiljada kilograma sapuna od ribljeg ulja. - Arhiva sanitetske službe, Inv. br. 649 H.

¹⁴⁸ Isto, Inv. br. 627 H.

¹⁴⁹ Uzeta je u zakup potpuno uređena laboratorija za izradu tableta, masti, ampula i drugih galenskih preparata. Rad je trajao tri meseca. Izrađeno: Argentum nitricum fusum 2 kg, velike količine tableta (santonin, kalijev glukonat, natrijev salicilat, natrijum bromid), masti (borna, cinkova, sulfamidna, protiv svraba), preparat za proizvodnju 3% superoksida, razni sirupi, kapi i masti za oči, reagencije, prašak za zube i dr - Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 649 H.

¹⁵⁰ Hronike, sveska I, str. 251.

¹⁵¹ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 893 H.

¹⁵² Konferencija je održana na Visu od 19. do 21. senjembra 1944. Prisustvovali su šef Apotekarskog odseka SOVS mr ph. Jela Zunić ŽffrvTSke, mr"ptl Soško Zdravković iz Srbije mr ph. Giao Herman i iz Slovenije mr ph Vane. U radu konferencije učestvovao je i načelnik SOVS dr Gojko Nikolić. - Zbornik SS, knj. 12, str. 362-366.

Za sanitetsko snabdevanje od posebnog značaja bilo je uputstvo »Postupak pri oslobođenju gradova« koje je 27. septembra 1944. izdalo Sanitetsko odeljenje VŠ. U njemu se, pored ostalog, određuju i merae koje treba da se preduzmu radi sprečavanja razvlačenja i uništavanja SnMS. Daju se smernice o načinu korišćenja vojnosanitetskih ustanova, civilnih zdravstvenih ustanova, proizvodnih kapaciteta i pogona. Određuje se kakav treba da bude odnos prema vlasnicima privatnih apoteka i veledrogerija, te kako izvršiti pripreme za slučaj ako bude trebalo da se evakuišu sanitetska sredstva.

Svrha je bila da se spreče greške i propusti, kojih je do tada u takvim prilikama i bilo, i da se što bolje sačuvaju i iskoriste SnMS. Tim uputstvom otklonjeni su i mogući nesporazumi između vojnih organa i organa narodne vlasti u vezi s nadležnosti za pojedine sanitetske ustanove koje se zateknu u oslobođenom gradu.¹⁵³

4. SANITETSKO SNABDEVANJE I RAD APOTEKARSKE SLUŽBE OD OSLOBOĐENJA BEOGRADA 20. OKTOBRA 1944. DO KRAJA RATA 15. MAJA 1945.

Novi zadaci i reorganizacija apotekarske službe

U toku borbi i neposredno posle oslobođenja Beograda u oktobru 1944, sanitetsko-snabdevački organi jedinica NOVJ prvenstveno su usmerili svoje delovanje da pronadu i obezbede zalihe SnMS koje su u gradu postojale. Nađene su znatne količine, većinom u skladištima firmi koje su bile povezane s okupatorom. Dosta materijala propalo je prvih dana oslobođenja grada, jer nije bilo prevoznih sredstava za prikupljanje a ni straže nisu bile svugde istovremeno postavljene, tako da je bilo pojava razvlačenja i uništavanja. Poteškoće su postojale i u pronalaženju SnMS koja su skrivana i po privatnim kućama. Formirane su posebne ekipe koje su vršile prikupljanje SnMS. Najveće količine tog materijala prebačen je u slagalište u Zemunu.¹⁵⁴

Krajem oktobra 1944. Apotekarski odsek prebacio se sa Visa u Beograd. U njemu je bila samo šef odseka mr ph Jela Žunjić.¹⁵⁵ Sve brojniji i složeniji zadaci zahtevali su da se Odsek proširi i kadrovski popuni. U decembru 1944. u Apotekarskom odseku, uz šefa postoji pomoćnik šefa inženjer Artur Šarić, farmaceut instruktor Aleksandar Pjatnicki major Crvene armije i sedam administratora, među kojima i jedan farmaceut.¹⁵⁶

Početkom novembra 1944. obnavlja se rad Vojnosanitetskog zavoda Jugoslovenske vojske u Zemunu, pod nazivom Glavno sanitetsko slagalište NOVJ. U početku glavni mu je zadatak bio da prikuplja i sređuje SnMS. Intenzivno se radilo u popravljanju uništenih instalacija i postrojenja. Vršilo se kompletiranje proizvodnih pogona nužnim mašinama iz drugih fabrika i veledrogerija.¹⁵⁷ Za upravnika slagališta postavljen je mr ph Fedor Pifat.¹⁵⁸ U Glavnoj vojnoj bolnici u Beogradu bila je apoteka i sanitetsko slagalište sa zadatkom da snabdevaju delove bolnice SnMS.

¹⁵³ Isto, knj. 12, str. 372-373.

¹⁵⁴ Zbornik, knj. 12, str. 553.

¹⁵⁵ Isto, knj. 12, str. 379.

¹⁵⁶ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 7011 D.

¹⁵⁷ Zbornik SS, knj. 12, str. 394, 431, 464.

¹⁵⁸ Isto, str. 431. - Kasnije je formirana Uprava slagališta u sastavu: upravnik mr ph Fedor Pifat; politički komesar Aleksandar Hranilović; zamenik upravnika poručnik Jozo Grabovac, apotekarski pomoćnik i pomoćnik političkog komesara, Slavka Paračina. Uz upravu je bilo stržarsko odeljenje sa komandirom.

U sastavu Vojne uprave za Bačku, Banat i Baranju, formirane oktobra 1944, bilo je Sanitetsko odeljenje kao i sanitetsko slagalište. To slagalište do bilo je zadatak snabdevanja Sanitetskog slagališta Glavnog štaba za Vojvodinu, apoteka bolničkih centara na teritoriji Vojne uprave i ambulanti pri komandama područja. Postojala je, takođe, i Centralna apoteka Vojne uprave.¹⁵⁹

U oslobođenim mestima Vojvodine nalazilo se dosta napuštenih privatnih apoteka. Tako je u Banatu od 96 apoteka, oko 56 bilo napušteno jer su vlasnici pobegli. To su bili folkdojčeri i drugi saradnici okupatora. Sanitetsko slagalište Vojne uprave koje se nalazilo u Novom Sadu, imalo je zadatak da prikuplja SnMS iz tih apoteka. Za to je formirano više ekipa koje su bile sastavljene od omladinaca s jednim stručnim licem. Posebno je SOVŠ organizovalo jednu takvu ekipo koju je uputilo u Banat. Od prikupljenih SnMS formirano je u Pančevu Sanitetsko slagalište.¹⁶⁰

Ekipa Sanitetskog slagališta Vojne uprave ostvarila je značajne rezultate. Rezultati bi bili mnogo veći, da se nije nailazilo i na opljačkana apoteke, razbacani i uništeni materijal¹⁶¹.

Zbog takvih i sličnih pojava i u drugim delovima Jugoslavije, izdata je 15. novembra 1944. posebna naredba vrhovnog komandanta NOV i POJ, J. B. Tita, u kojoj, pored ostalog piše: »Uprkos datim uputstava i naređenja još uvijek se događa da naše jedinice ne vode računa o čuvanju sanitetskih ustanova, bolnica, laboratorijskih apoteka i slagališta. Utvrđeno je da se bez potrebe razvlači i uništava dragocjen inventar. U vezi s tim NAREĐUJEM »1) Da se pri oslobođenju gradova postavljaju straže pred sve sanitetske ustanove a borcima da se objašnjava veliko značenje sanitetskih ustanova. 2) Da se najbrižljivije čuva i predaje sanitetskim organima sav inventar koji pripada sanitetskoj službi«.¹⁶²

Posebno je formirano zubno-lekarsko slagalište SOVŠ. Postalo je preuzimanjem dentalnog depoa preduzeća »Simens« i zaplenom privatnih ordinacija neprijatelja. Od zaplenjenog slagališta firme »Bayer« primljeni su medikamenti dentalnog depoa. Ovo slagalište nije bilo u nadležnosti Apotekarskog odseka SOVŠ. Bilo je direktno vezano za referenta za zubarstvo SOVŠ. Tako su SnMS za zubno-lekarske potrebe imale svoju posebnu liniju snabdevanja.¹⁶³

Obezbedivanje konzervisane krvi (prikupljanje, priprema i slanje bolnicama i jedinicama, vršilo se, takođe, posebnom organizacijom specijalizovanih ustanova.

Radi potpunog izjednačavanja organizacije apotekarske službe u NOV i POJ i sprovodenja jednoobrazne administracije u radu sanitetsko-snabdevačkih organa, Apotekarski odsek SOVŠ izdao je novembra 1944. brošuru »Privremena apotekarska služba u NOVJ«. U brošuri je objašnjena organizaciona struktura apotekarske službe i navedeni zadaci organa i ustanova sanitetskog snabdevanja. Uz to, detaljno je dato uputstvo za vođenje određene dokumentacije u vezi s materijalnim poslovanjem. Tako su uvedene knjige inventara, prijema i izdavanje SnMS, defektturna i knjiga narkotika, te dnev-

¹⁵⁹ Zbornik SS, knj. 12, str. 488.

¹⁶⁰ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 624 H.

¹⁶¹ »Drastičan primer bila je apoteka u Bačkom Jarku gdje je sve bilo prosuto na gomilu. Radi ispitivanja sumljivih supstanci uz slagalište je formirana i laboratorijska«. - Prof. dr Jovan Tučaković: Osnivanje sanitetskog slagališta vojne uprave u Novom Sadu oktobra 1944. Zbornik radova V naučnog sastanka sekcijske SAP Vojvodine, april 1975, str. 71-79.

¹⁶² Zbornik SS, knj. 12, str. 519.

¹⁶³ Isto, str. 910.

nik izrade lekova. U ovoj brošuri nalazi se i Uputstvo za rad na apotekarskim kursevima.¹⁶⁴

Krajem 1944. u sastavu Sanitetskog odeljenja Mornarice NOVJ bio je i Apotekarski odsek. Postojalo je i Sanitetsko slagalište Mornarice NOVJ.¹⁶⁵

U toku zime 1944-1945. Jedinstveni NOF Srbije i AFŽ organizovali su prikupljanje sanitetskog materijala i bolničke opreme. Bila je to opštenarodna akcija za pomoć ranjenicima. Prikupljene su značajne količine, naročito bolničke opreme. Sve je to dopremano i predavano Glavnom sanitetskom slagalištu. Tu se vršilo odabiranje i sređivanje a zatim redovno snabdevale, odnosno opremale novoformirane i druge bolnice NOVJ u Srbiji.

Potpunim oslobođenjem većeg dela Srbije, Vojvodine i Makedonije, pružile su se šire mogućnosti za farmaceutsku-hemijsku proizvodnju i proizvodnju zavojnog materijala. No, i potrebe su sada postojale mnogo veće nego ranije. Došlo je do naglog povećanja jedinica NOVJ i pojačanih borbenih dejstava širih razmera, pa, srazmerno tome, povećane su i potrebe SnMS. Zatečene zalihe u novooslobođenim krajevima samo su delimično ublažile opštu oskudicu SnMS.

U januaru 1945. Titovom naredbom, na frontu od Drave do istočne Bosne formiraju se 1, 2. i 3. armija, a početkom marta 1945. na frontu u Lici i 4. armija.

Prvog marta 1945. NOVJ se reorganizuje u Jugoslovensku armiju, VŠ u Generalstab JA, a 7. marta formira se Privremena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije. U sastavu Vlade je i Ministarstvo narodne odbrane, pod čijem je upravom bila Komanda pozadine JA, a u njoj Sanitetsko odeljenje MNO. U to vreme počinju sve obimnije pripreme za završne operacije za konačno oslobođenje zemlje. U strukturi sanitetske službe značajno je formiranje Medikosanitarnog bataljona (MSB) u sastavu divizije i više vrsta armijskih bolnica. Armije su mogle imati i do 10 divizija sa oko 100.000 boraca.

Za predstojeće borbe trebalo je obezbediti i dovoljno rezervi SnMS za redovito i pravovremeno snabdevanje jedinica i ustanova u tim operacijama. Zapadni saveznici, iz političkih razloga vezanih za Trst i Korušku, prvo smanjuju a zatim u aprilu 1945. potpuno obustavljaju isporuku materijalnih sredstava.¹⁶⁶³ Nabavka iz inostranstva bile su veoma ograničene. Neophodno je bilo da se što više forsira proizvodnja SnMS kako bi se, bar jednim delom, iz tog izvora moglo vršiti snabdevanje.

Ovo su bili osnovni razlozi što je početkom 1945. došlo do reorganizacije unutar Apotekarskog odseka SOVŠ. Formiraju se Sekcija za proizvodnju kojom rukovodi pomoćnik šefa odseka i Sekcija za nabavku i raspodelu, u kojoj su mr ph Aleksandar Katilinić i mr ph Gido Herman.¹⁶⁶ Kasnije je predviđeno i dužnost inspektora apotekarstva NOVJ, za što je određen mr ph Bruno Finkelštajn.¹⁶⁷

Proizvodnja SnMS

Rešavanje problema proizvodnje SnMS postaje primarni zadatak. Puštanjem u piagon postrojenja u Glavnom sanitetskom slagalištu NOVJ u Zemunu krajem 1944. počinje proizvodnja zavojnog materijala, lekova i galen-

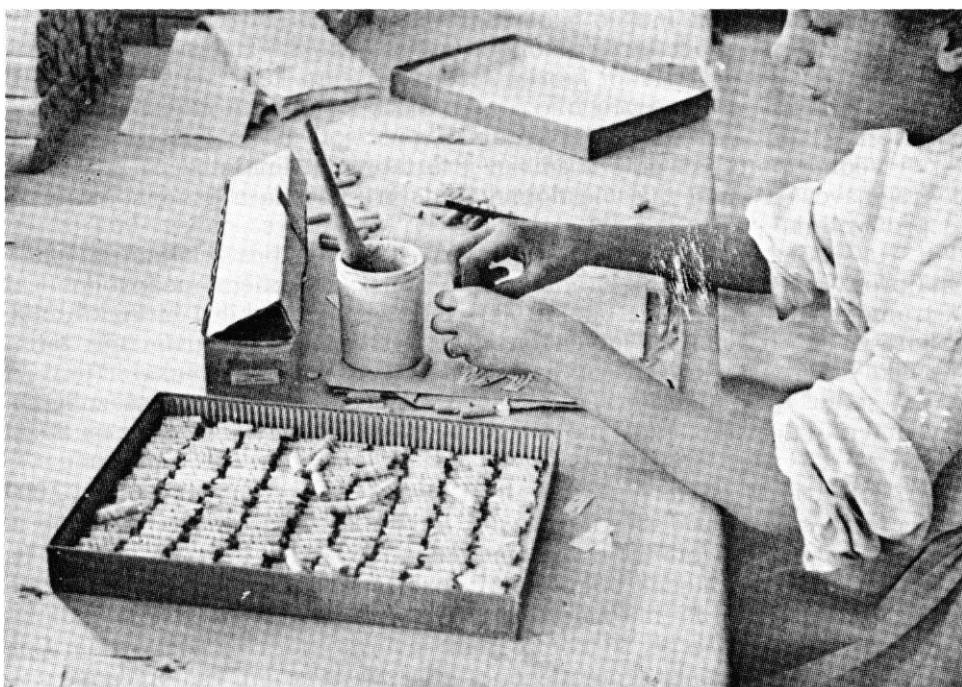
¹⁶⁴ Isto, str. 499.

¹⁶⁵ Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 76 H.

Isto, Inv. br. 7011 D.

¹⁶⁶ više o tomé vidi Nikola Anić, »Snabdevanje 4. armije« edicija »Za pobedu i slobodu«, VINC, Beograd, 1986, knj. 9, str. 450.

Zbornik SS, knj. 12, str. 860 i 869.

Priprema lekova u Glavnom sanitetskom skladištu NOVJ. Zemun, 1945.

skih pripravaka koja je približno odgovarala industrijskoj proizvodnji.¹⁶⁸ Za relativno kratko vreme proizvedeno je dosta vrsta i oblika lekova i galenskih pripravaka neophodnih za potrebe sanitetske službe. U organizacionoj povezanosti vojnih i civilnih organa pokrenuto je tada i više pogona civilnih tekstilnih fabrika i fabrika lekova koje su radile i za potrebe vojne sanitetske službe. To se odnosi i na pogone za proizvodnju farmaceutskih hemikalija.

Kolika je bila uspešnost organizacije proizvodnje SnMS, može se očeniti na osnovu podataka o postignutim rezultatima do sredine maja 1945.¹⁶⁹ U raznim fabrikama proizvedeno je oko milion metara gaze, kaliko platna 600.000 metara, te 15.000 kg vate. Sirovina za taj materijal bila je u to vreme isključivo veštačka vuna (celvol), koja je, uglavnom, odgovarala za gazu i vatu.

Prvi zavoji, kojih je trebalo u velikim količinama, izrađivani su u Glavnom sanitetskom slagalištu i to po 2000 komada dnevno, u radionici Vojne oblasti u Nišu po 1500 komada dnevno, a u Vojnoj oblasti Vojvodine 500 komada dnevno. Model prvog zavoja uzet je prema ruskom uzorku. Ukupno je do kraja rata izrađeno oko 500.000 komada. Rezani zavoji izrađivani su u istim radionicama. Istovremeno, koristile su se i privatne radionice. Ukupno je izrađeno oko 1.000.000 komada rezanih zavoja. Do kraja rata Glavno sanitetsko slagalište izradilo je oko 4 miliona raznih tableta, 300.000 ampula, 700 kg masti, raznih tinktura itd. Značajna je proizvodnja eter za narkozu,

¹⁶⁸ Prema podacima koje je dao Aleksandar Hranilović, Glavno sanitetsko slagalište imalo je 3 proizvodna odeljenja, 9 skladišnih odeljenja, 5 radionica i štampariju. Ukupno je radilo oko 400 ljudi. Od stručnih lica bilo je 10 farmaceuta, 1 lekar i 1 hemičar.

¹⁶⁹ Arhiv sanit. službe, Inv. br. 649 H.

koji se u to vreme nije mogao nabaviti. Proizvodnja u Petrovgradu (sada Zrenjanin) vršila se u početku iz alkohola (svega nekoliko litara dnevno). Kasnije se proizvodi u Državnoj fabrici šećera u većim količinama iz etera. U fabrici »Merima« u Kruševcu bilo je oko 9.000 kg etera koji je rektificiran. Iako ranije eter za narkozu nije izrađivan, proizvod je bio dobrog kvaliteta.

Veoma potreban gips izrađivan je u fabrici »Mineralija« u Zemunu i u Kragujevcu. Kvalitet nije bio dobar, jer je greška bila u osnovnoj sirovini za proizvodnju.

U »Proleku« u Beogradu proizvodio se serum protiv tetanusa i vakcina protiv trbušnog tifusa. Kvalitet je bio dobar, ali količine nedovoljne. Od instrumentarija izrađeno je oko 12.000 pinceta (anatomskih i hirurških) 400 doboša za sterilizaciju u dve veličine, 200 sterilizatora za instrumente, zatim štipaljke za creva, oštре kašike, hvataljke za jezik, hirurške makaze (prave i krive), sonde itd. U fabrici »Dragaf« u Novom Sadu izrađivani su zubarski instrumenti i aparati. Izrađivane su zubne stolice i zubarske bušilice na nožni pogon.

U Glavnom sanitetskom slagalištu proizvedeno je do kraja rata 32.000 kramerovih šina i 8.000 diterihovih šna. Velike količine tih šina izrađeno je u Kragujevcu, u Vojvodini i u radionici Vojne oblasti 3. korpusa u Tuzli. Izrađeno je nekoliko hiljada bolničarskih torbica od kudeljnog platna (prema sovjetskom uzorku). Prema nalozima SOVŠ u raznim beogradskim radionicama izrađeno je više od 50 kompletih suvih komora na točkovima. Epidemiološki odsek Sanitetskog odjeljenja 1. armije u svojim radionicama izradio je preko 100 pokretnih suvih komora. U jednoj beogradskoj radionici izrađeni su termometri za suve komore. Pored staklenih, izrađeni su i specijalni termometri na principu manometra. Oni su bili veoma podesni za pokretne komore za dezinfekciju jer se pri transportu nisu mogli lako razbiti.¹⁷⁰

Pomoć od saveznika i nabavke SnMS u zemlji i u inostranstvu

Pomoć Crvene armije i dalje je stizala. U izveštaju SOVŠ-a od 10. decembra 1944. vrhovnom komandantu maršalu Titu, stoji: »Od oslobođenja Beograda primili smo od Crvene armije na upotrebu 3 poljske bolnice i jedan evako-hospital. Primili smo i oko 8 kamiona raznog sanitetskog materijala. Za Glavni štab Vojvodine upućeno je jedno auto-kupatilo i auto-laboratorijskih... «¹⁷¹ Dalje je ta pomoć išla obično preko Glavnog sanitetskog slagališta NOVJ u Zemunu.¹⁷²

¹⁷⁰ Svi podaci o proizvodnji, Arhiv sanitetske službe, Inv. br. 649 H.

¹⁷¹ Zbornik SS, knj. 12, str. 554.

¹⁷² Georgijevskij A.S.: Stranicii istoriji otečestvennoj voennoj medicini, Leningrad, 1964, str. 74. U početku je medicinska oprema pristizala povremeno iz sanitetskih skladišta II i III Ukrajinskog fronta prema redosledu pružanja pomoći sanitetskim formacijama Narodnooslobodilačke armije Jugoslavije. Tako je na pr. u arhivu Vojnomedicinskog muzeja pronađen izveštaj načelnika Sanitetske uprave II Ukrajinskog fronta o medicinskoj opremi odobrenoj novembra 1944. godine »vojsci Jugoslavije« u vrednosti od 283.517 rubalja. U spisku opreme navedeni su i takvi oblici kao: Sulfidin, Streptocid beli, etar za narkozu, morfijum u ampunama, hirurške igle, zavoji, torbice kompleta za sanitetske instruktore, mali i veliki šatori (tipa UST-44 i ISB-41) kao i mnogi drugi. - Kasnije snabdevanje Narodnooslobodilačke armije Jugoslavije odvijalo se na centralizovani način preko specijalne baze NKO, formirane u Krajovi. Tako je samo u februaru 1945. godine iz ove baze vojno-medicinskoj službi Narodnooslobodilačkoj armiji Jugoslavije upućena velika pošiljka medicinske opreme (u nomenklaturi isporučene opreme ima 147 stavki). U sastavu te medicinsko-sanitarne opreme, isporučene sanitetskoj službi Narodnooslobodilačke armije, ušli su i takvi materijali, deficitarni za to vreme, kao što su: Sulfidin (207 kg), tinktura joda (151 kg), čisti kofein (1,3 kg), Streptocid beli (182 kg), takođe serumi i vakcine i velika količina zavojnog materijala... «

Za približno vrednovanje pomoći saveznika u SnMS, mogu da budu i podaci iz izveštaja Apotekarskog odseka SOVŠ od 3. aprila 1945, gde stoji: »U poslednje vreme saveznici su nam poslali veće količine materijala, koje ipak ni izdaleka ne mogu da pokriju naše upotrebe. Dragocena je pošiljka koju smo dobili iz Glavnog skladišta Crvene Armije, a koja se sastojala od 3 vagona zaista nama najpotrebnijeg materijala. Prema ovoj pošiljci se vidi da nam ruski saveznici šalju materijal prema našim traženjima dok to nije slučaj kod ostalih saveznika. Preko Štaba dobili smo materijal 14 puta. Izvestan materijal dobili smo i od Crvenog krsta. materijal smo primili tri puta u toku meseca marta. Mnoge jedinice su izravno dobijale materijal preko Štaba baze«.^{172a}

Osećale su se velike potrebe i u sredstvima za higijensko-epidemiološki rad. Saveznici su i u tome pružili određenu pomoć. U izveštaju higijensko-epidemiološkog odseka SOMNO za period od 1. decembra 1944. do 1. aprila 1945. napisano je da u borbi protiv pegavca znatnu pomoć pruža američki Thyphus Comission koji je poslao 2. armiji oko 300.000 ccm vakcine i 7.750 kg DDT a u Hrvatsku 6000 funti (Lb) DDT, 250.000 ccm vakcine protiv pegavca i 42 velike pumpe za zaprašivanje. U tom izveštaju navodi se da je vršena raspodela Neocida i DDT, vakcine protiv pegavca i drugog sanitetskog materijala za borbu protiv pegavca i da je razdeljeno preko 12 tona DDT i oko 800.000 ccm vakcine protiv pegavca američkog i ruskog porekla.^{172b}

Ipak, ta pomoć nije mogla da zadovolji ni količinski ni po assortimanu narastajuće potrebe u SnMS za Jugoslovensku armiju. Ono što je nedostajlo, odnosno što se nije moglo proizvesti nastojalo se da se nabavi u zemlji na oslobođenoj teritoriji. »Kupovalo se sve što se moglo da nađe«. »Kupovali smo, uglavnom, medikamente, sapun, materijal za prerađevine, razne sprave i utenzilije, instrumentarij, ambalažni materijal...«^{172a} Neke hemikalije nabavljene su u veledrogerijama »Isis«, »Sava«, »Jugobilje«, Mišković, Rene Donec i drugde gde su postojale zalihe.¹⁷³

Izvesno olakšanje u snabdevanju SnMS, prvenstveno jedinica neposredno angažovanih u borbi, bilo je u tome što se sada mnogo više dolazilo do znatnih količina iz ratnog piena. Sa tim materijalom dosta je pokrila svoje potrebe 4. armija, nešto 2. korpus, Glavni štab Srbije i donekle 3. armija. Uglavnom, taj se materijal upotrebljava u jedinicama za njihove vlastite potrebe.¹⁷⁴

Bilo je potreba da se nabavka SnMS vrši i u inostranstvu. Iz Rumunije je u više navrata nabavljeno nešto instrumenata, gumene robe, filmova, zatim vakcine, serum i lekova. Iz Bugarske, u dva navrata, nabavljeno je, uglavnom serum za gas-gangrenu, tetanus serum i neki lekovi. U Mađarsku je u februaru 1945. upućen mr ph Gido Herman sa ekipom radi nabavke raznih hemikalija i gotovih lekova. Tamo je kasnije, s istim ciljem, otišla još jedna ekipa.¹⁷⁵

Posle zauzimanja Beča, sredinom aprila 1945, odmah je upućena ekipa radi nabavke SnMS. U ekipi su bili major Borka Demić, major Pjatnicki i poručnik Gido Herman. Iz Beča su u maju 1945. prvo stigla dva puna kamiona SnMS a kasnije je došlo još 15 kamiona i to velike vrednosti, naročito elektromedicinskih aparata, instrumenata, lekova i sl.¹⁷⁶

^{172a} Zbornik SS, knj. 12, str. 863.

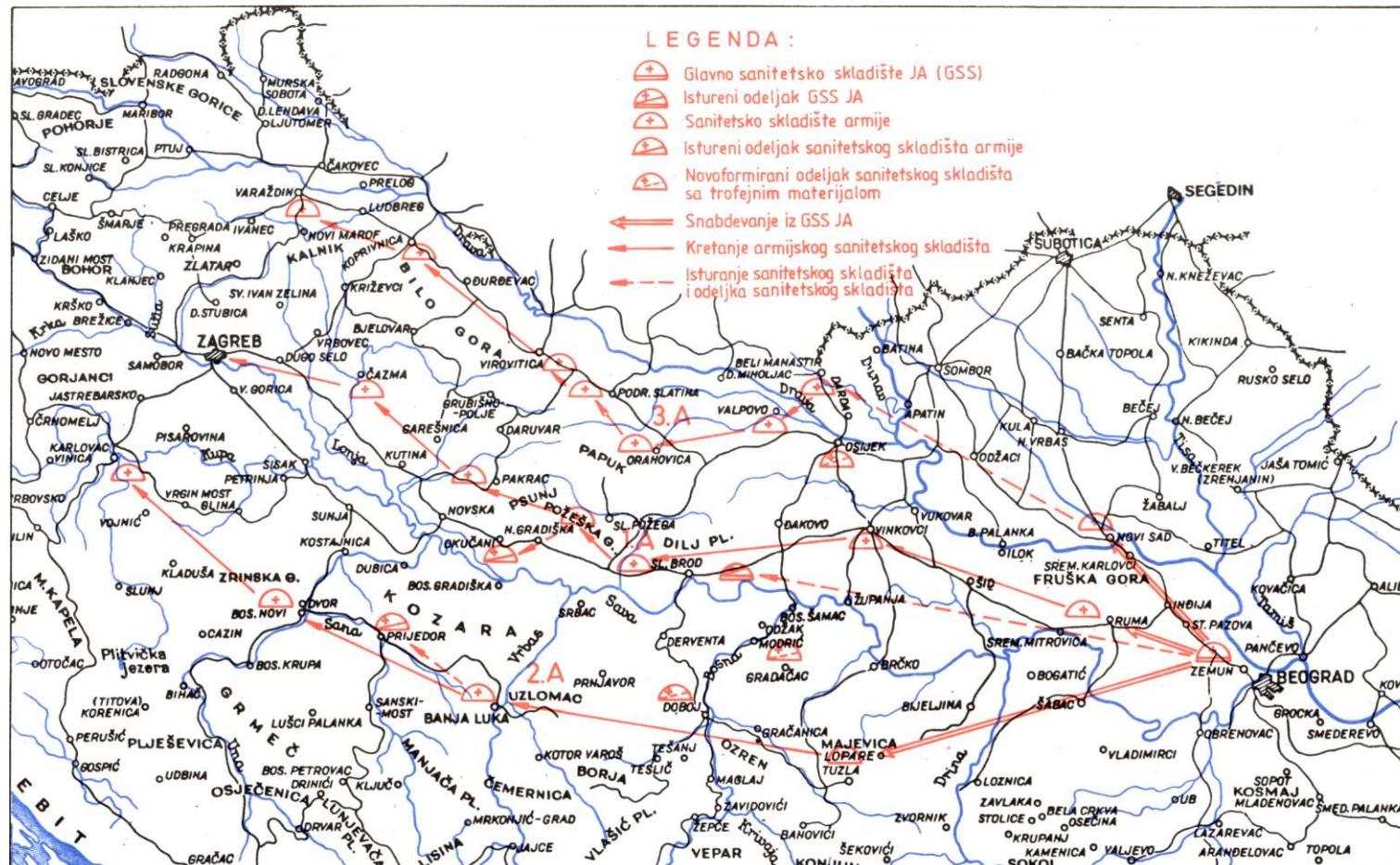
^{172b} Arhiv san. službe, Inv. br. 9214 D.

I^l" Zbornik SS, knj. 12, str. 820.

¹⁷⁴ Isto, str. 863 i 864.

¹⁷⁵ Isto, str. 821 i 864.

↗ Isto, str. 991 i 1022.

Sanitetsko snabdevačke ustanove 1., 2., i 3. armije u završnim operacijama. Proleće 1945.

Dotur sanitetskih materijalnih sredstava iz Glavnog sanitetskog skladišta JA jedinicama na Sremskom frontu. Zemun 1945.

U aprilu 1945. iz Barija je u Split stigla pošiljka od tri kompletne bolnice sa svom opremom i medikamentima, ranije lični dar predsednika britanske vlade (Vinstona Čerčila). Bilo je oko 400 tona pakovano u više od 8000 koleta, ali bez sprovodnih lista i specifikacija. To je stvorilo velike teškoće u njihovom razvrstavanju. Po jedna bolnica kasnije je data 4. armiji, 6. armiji u Sarajevo i 2. armiji u Zagreb. Inače, zapadni saveznici krajem aprila 1945. uskratili su svaku pomoć Jugoslovenskoj armiji.¹⁷⁷

Organizacija sanitetskog snabdevanja

Za organizaciju sanitetskog snabdevanja značajna je bila kadrovska popuna. Prema izveštaju Apotekarskog odseka SOVŠ od 26. februara 1945, mobilisano je i upućeno na dužnost u jedinice i ustanove 104 farmaceuta i 109 studenta farmacije.¹⁷⁸

U sastavu sanitetskih odeljenja armija nalazio se apotekarski odsek. Armije su imale i svoja sanitetska slagališta. Zadatak im je bio da snabdevaju SnMS divizije i sanitetske ustanove armije. U vreme brzih napredovanja jedinica u završnim operacijama, sanitetska slagališta armija slala su napred delove slagališta sa najvažnijim SnMS u vidu isturenih odeljaka.

U diviziji je bio referent za apotekarstvo divizije i apoteka u mediko-sanitarnom batraljonu. Referent za apotekarstvo bio je i u brigadi. U armijskim i ostalim bolnicama postoje apoteke u kojima rade farmaceuti, studenti

¹⁷⁷ Isto, str. 1022.

¹⁷⁸ Isto, str. 826.

farmacije a u manjim apotekama apotekarski pomoćnici. Popunjeno kadrovima bila je potpuna.

Takva struktura sanitetsko-snabdevačkih organa i ustanova, proširena baza proizvodnih kapaciteta i povećanje rezervi SnMS, stvorilo je mogućnost za uspešniju organizaciju sanitetskog snabdevanja. Prešlo se na centralizованo snabdevanje SnMS dotočom iz Glavnog sanitetskog slagališta preko armijskih slagališta do bolnica i divizija.

Sve navedeno ukazuje da je razdoblje od oslobođenja Beograda i za apotekarsku službu bilo period intenzivnih matrijalnih, kadrovskih i organizacijskih priprema za završne operacije.

U završnom periodu rata sanitetska služba našla se u situaciji da zbrinjava više od 50.000 ranjenika zašto su bile potrebne velike količine SnMS. Pravovremeno i dobro obavljene pripreme obezbedile su da sanitetsko snabdevanje na svim etapama zbrinjavanja ranjenika, bude kontinuirano i uspešno. To je uticalo da i sanitetska služba taj težak zadatak, zbrinjavanje ogromnog broja ranjenika u relativno kratkom vremenu, uspešno izvrši.

GLAVNA OBELEŽJA I POSEBNOSTI SANITETSKOG SNABDEVANJA U NOR-u

Specifičan razvoj oružane borbe i organizacije sanitetske službe u NOR-u imao je bitan uticaj na organizacione oblike sanitetskog snabdevanja i strukturu apotekarske službe u NOV i POJ. To je uslovilo da se ispolje mnoge osobenosti celine i osnovnih komponenti sanitetskog snabdevanja. Prvenstveno se to odnosi na *izvore* SnMS.

Armije u ratnim pripremama stvaraju rezerve SnMS koje omogućuju za duži period sigurno, redovno i neprekidno snabdevanje. Sve sanitetske jedinice i ustanove obezbedene su potrebnom opremom i određenom rezervom SnMS. Postoje i proizvodni kapaciteti kao stalni izvor za popunjavanje utrošenih rezervi. Proizvodnja i rezerve osnovni su izvori za snabdevanje armija u ratu.

Za snabdevanje NOV i POJ ovi izvori SnMS nisu postojali na početku oružane borbe i u prvim godinama rata. Proizvodnja je značajniju ulogu dobila tek u poslednjoj godini rata. To se isto odnosi i na rezerve. To je zahtevalo da se u takvim okolnostima iznalaze oni izvori SnMS koji mogu da se koriste.

Nabavka iz okupiranih mesta kao izvor SnMS bio je poseban vid korišćenja mesnih sredstava. Osobenost tog i takvog izvora je u tome što je bio autohton, proizašao neposredno iz uslova i okolnosti u kojima se vodila i razvijala narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji. Ovaj izvor SnMS, od početka oružane borbe pa sve do završnih operacija, spadao je među značajnije. U pojedinim razdobljima i područjima bio je i primaran.

Ratni plen, kao izvor SnMS, imao je za sanitetsku službu skoro isto značenje i udeo kao što je drugim jedinicama i ustanovama imalo oružje, municija i sva ostala sredstva oteta od neprijatelja. Ratni plen kao izvor za snabdevanje posebno je došao do izražaja u vreme kapitulacije Italije i završnih operacija za oslobođenje zemlje.

Korišćenje sredstava na oslobođenoj teritoriji bio je jedan od osnovnih izvora SnMS na koji se moglo skoro stalno računati. Pri tome je dolazila do izražaja nesebična i svesrdna pomoć naroda, naročito kada su to bila sredstva potrebna za zbrinjavanje ranjenika. Time se ispoljavala i njegova privr-

ženost NOB-u. Značaj oslobođene teritorije bio je i u tome što su mogla da se koriste i mnoga sredstva za izradu SnMS (sirovine, pribor, radionice i sl.). Najčešće, skoro u svim prilikama, to su bila prvenstveno sredstva za izradu zavojnog materijala.

U određenim situacijama koristila su se sredstva koja su prilagođavanjem mogla da zamene standardnu opremu. Brojnost vrsta, masovna izrada i upotreba u NOR-u improvizovane sanitetske opreme, bila je odraz sposobnosti, snalažljivosti, inicijative i angažovanosti sanitetskog osoblja u rešavanju problema oskudice standardne sanitetske opreme.

Pomoć saveznika u SnMS imala je, uz moralnu podršku, i poseban značaj za sanitetsko snabdevanje. Pristigla je u periodu ubrzanog narastanja jedinica, jačeg rasplamsavanja borbi i povećanih zadataka sanitetske službe. Doprinela je da se lakše prebrode problemi stalne oskudice. Značajna je bila pomoć i pri zbrinjavanju naših ranjenika i bolesnika u savezničkim bolnicama.

Stručni farmaceutski rad zavisio je, prvenstveno, od stručnosti kadra, potreba, trenutnih uslova i mogućnosti. U srazmeri sa postignutim rezultatima, stručni rad je, u konkretnim prilikama, imao i određen značaj kao izvor SnMS.

Svi ovi posebni izvori za sanitetsko snabdevanje u NOR-u bili su odraz nužnosti da se, u uslovima i okolnostima u kojima je vođena narodnooslobodilačka borba i radila sanitetska služba, iznađu i iskoriste sve mogućnosti za obezbeđenje potrebnih san. sredstava. Bitna razlika osnovnih izvora kod armija koje su redovno imale obezbeđeno snabdevanje iz materijalnih rezervi i proizvodnje, i izvora koji si korišćeni za sanitetsko snabdevanje NOV i POJ, predstavlja jednu od izrazitih *osobenosti* i značajno *iskustvo* NOR-a.

Posebne mere, štednja, racionalno korišćenje i regeneracija sredstava, delovale su na smanjenje potreba u SnMS. Njihova primena imala je značajan ideo pri rešavanju problema stalne oskudice zavojnog materijala. To je predstavljalo poseban vid »dopunskog« izvora.

Izuzetna pažnja poklanjana je čuvanju, smeštanju i sklanjanju SnMS. Smeštaj i skrivanje u prirodna skrovišta i u posebno izgrađena tajna skloništa (i pored nekih manjkavosti i propusta), dao je u celini veoma dobre rezultate. U partizanskim uslovima ratovanja, gde su uslovi i druge okolnosti dopuštale, bilo je to jedan od najpouzdanijih načina da se od neprijatelja sačuvaju dragocene zalihe sredstava.

Skrivanje i »bunkerisanje« san. sredstava u svim prilikama (u prikupljanju i nabavki, prebacivanju, skladištenju), omogućilo je da skoro celo područje naše zemlje bude široka, i za neprijatelja praktični neuništiva, snabdevačka baza. Bila je to jedna od osobenosti, veoma značajna za uspešnost rada sanitetskog snabdevanja u NOR-u.

Organizacija sanitetskog snabdevanja proizilazila je iz razvoja i strukture sanitetske službe kao njen sastavni deo. To je uslovjavalo da se i organizaciona *struktura* apotekarske službe uklapa u razvojni tok sanitetske službe, njenih organa, jedinica i ustanova. Time je stvarana mogućnost za što efikasnije sanitetsko snabdevanje.

Sve to, povezano s opštim okolnostima oružane borbe, neposredno je uticalo da se u toku NOR-a razvija i stvara takva organizacija sanitetskog snabdevanja, koja je u tim uslovima najpogodnija. Ona, postepeno, dobija vid određenog sistema.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Katan E.: Karakteristike sistema snabdevanja sanitetskim materijalom u NOR, Vojno delo broj 1/1967, str. 110-116.

Osnovno obeležje tog *sistema* bilo je što se snabdevanje SnMS, do druge polovine 1943. oslanjalo pretežno na samo dva izvora - ratni plen i na mesna sredstva. Pri tome je, u korišćenju mesnih sredstava, posebna osobnost bila nabavka s okupirane teritorije. Rezerve se stvaraju postepeno, zavisno od konkretnih uslova. Tek krajem 1943. one su skoro u svim krajevima znatnije, te dobijaju i veću ulogu. To je omogućilo da se organizuje mreža rastresito raspoređenih skladišta kao osnova za snabdevanje SnMS po teritorijalnom principu. Time se obezbeđivala izvesna samostalnost pojedinih područja i decentralizovano snabdevanje.

U kombinovanom snabdevanju, direktnim korišćenjem sredstava na terenu (sredstva sa oslobođene i okupirane teritorije, zaplenjena sredstva, sировине за izradu i preradu i sl.) i doturom san. sredstava i opreme iz slagališta (stvorene rezerve), ogledala se osobenost i dinamičnost organizacije sanitetskog snabdevanja u NOR-u.

Teritorijalni decentralizovani sistem snabdevanja bio je prevlađujući sve do pred kraj 1944.

Kada su određene okolnosti i situacija nalagale, primenjivan je i drugi način snabdevanja, tzv. operativni sistem. Njegovo obeležje je da sve jedinice (taktičke i operativne) imaju svoje rezerve koje se kreću sa svojim jedinicama i vrše snabdevanje jedinica i ustanova svog sastava. Ima prednost pri vođenju frontalnih borbi. U NOR-u je imao primenu u završnim operacijama. Oslojanje na sigurnu pozadinu sa relativno solidnom materijalnom bazom i proizvodnim kapacitetima omogućavalo je da se u tom razdoblju izvrši prelaz sa decentralizovanog na centralizovani način snabdevanja.

Međutim, i u završnoj fazi rata jedinice (korpusi, divizije, brigade i oredi), koje su vodile borbe na još nepotpuno oslobođenim područjima, zadržale su i dalje teritorijalni decentralizovani sistem sanitetskog snabdevanja.

I ranije su, u pojedinim situacijama na nekim sektorima, primenjivani specifični oblici operativnog sistema snabdevanja. U toku pokreta grupe proleterskih brigada u letu 1942. iz jugoistočne Bosne za Bosansku krajinu, Centralna apoteka VS kretala se sa tom grupom i vršila snabdevanje tih brigada san. sredstvima. Sličnu ulogu imala je i u proleće 1943. u toku četvrte i pete neprijateljeve ofanzive. U stalnom pokretu sa jedinicama Operativne grupe VŠ i ešelonima ranjenika i bolesnika, Centralna apoteka VŠ snabdevala je SnMS te jedinice i bolničke ešelone.¹⁸⁰

Centralizovani način snabdevanja pojavljuje se i u vreme povećane pomoći saveznika u sredstvima. Jedan deo dodeljenih sredstava šalje se avionima direktno pojedinim korpusima. Drugi deo prebačen je na Vis u Centralno slagalište, odakle je, kasnije, upućivan na kopno korpusima koji su imali relativno bolju vezu s obalom. U datim uslovima avio-transport bio je najcelishodniji jer su jedinice bile brzo snabdevane. Slanje sa Visa je, u situaciji jače blokade obale, imalo veće teškoće, pa zato i manje uspeha.

Pokušaj da se organizuje centralizovano snabdevanje SnMS učinjen je krajem 1943. na teritoriji Hrvatske, južno od Save. U Otočcu je formirano Glavno sanitetsko slagalište. U uverenju da je na tom području stvorena sigurna i kompaktna slobodna teritorija, smatralo se kao moguće i korisno vršiti snabdevanje iz jednog centralnog skladišta. Predviđeno je da korpusna

¹⁸⁰ Katan E.: Sanitetsko snabdevanje Centralne bolnice VŠ i jedinica Glavne operativne grupe za vreme 4. i 5. ofanzive, Vojnosanitetski pregled, 6, 37, 476-480, 1980.

slagališta budu pokretna, da rezervama prate pokrete i vrše snabdevanje divizija, što je izvezno vreme 4. korpus i činio. Velika ofanziva neprijateljevih snaga na tom području, početkom 1944, dovela je do naglog smanjenja slobodne teritorije, napuštanja važnih mesta i prekida glavnih komunikacija. To je navelo da se ponovo pređe na teritorijalni, decentralizovani, sistem snabdevanja.

Praksa je pokazala da se i organizacija sanitetskog snabdevanja, odnosno sistem snabdevanja, mora prilagoditi opštoj situaciji u određenom vremenu. Isto tako, i celokupan rad na sanitetskom snabdevanju, korišćenje raznih izvora san. sredstava, izrada, prerada, improvizacije, čuvanje i sklanjanjematerijala, proizvodnja i drugo, obavljan je uvek uspešnije i bolje kada je bio prilagođen konkretnim okolnostima i uslovima.

Kroz ta prilagođavanja ispoljene su i bitne *osobenosti* sanitetskog snabdevanja u NOR-u koje su bile odraz dragocenih iskustava stečenih u posebnim i izuzetno teškim uslovima.

.

Sanitetska služba je u Narodnooslobodilačkom ratu izuzetnim naporima i samopregornim radom celokupnog kadra, dokazala sposobnost uspešnog izvršavanja zadataka i u najtežim okolnostima.

Sanitetsko snabdevanje, kao jedna od osnovnih delatnosti sanitetske službe, imalo je u tome svoj ideo. Upornošću i zalaganjem uspevalo se, i u tim posebnim uslovima, da se što bolje iskoriste svi postojeći izvori sanitetskih sredstava i iznađu najprikladniji oblici organizacije snabdevanja. Tako je omogućeno da se stalno obezbeđuju potrebna SnMS za rad sanitetske službe i, na taj način, doprinosi uspešnom izvršavanju njenih zadataka. Bila je to zasluga svih koji su učestvovali u poslovima sanitetskog snabdevanja, farmaceuta, studenata farmacije, apotekarskih pomoćnika, kao i brojnih drugih koji su, suočeni sa neposrednom opasnošću, nabavljali san. sredstva i materijal u okupiranim mestima i prebacivali na oslobođenu teritoriju. Mnogi su pri tome dali i svoj život. Oni zaslužuju posebna priznanja i zahvalnost.